

В. МАРТИНЕЦЪ

Brötz

В. МАРТИНЕЦЬ

BRÄTZ

НІМЕЦЬКИЙ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР

(спогади в'язня)

diasporiana.org.ua

Накладом „КЕП“ Штутгарт

1946

W. MARTYNEC

BRÄTZ

MEMOIRS OF A GERMAN CONCENTRATION CAMP

Обгортка та рисунки роботи
арт.-мал. проф. Едварда Козака (Еко).

Всі права – зокрема передруку, перекладу й перерібки –
застережені для всіх країн

Tous droits – de traduction, de reproduction et d'adaptation –
réservés pour tous les pays

Copyright 1946

Permitted by UNRRA Team 125

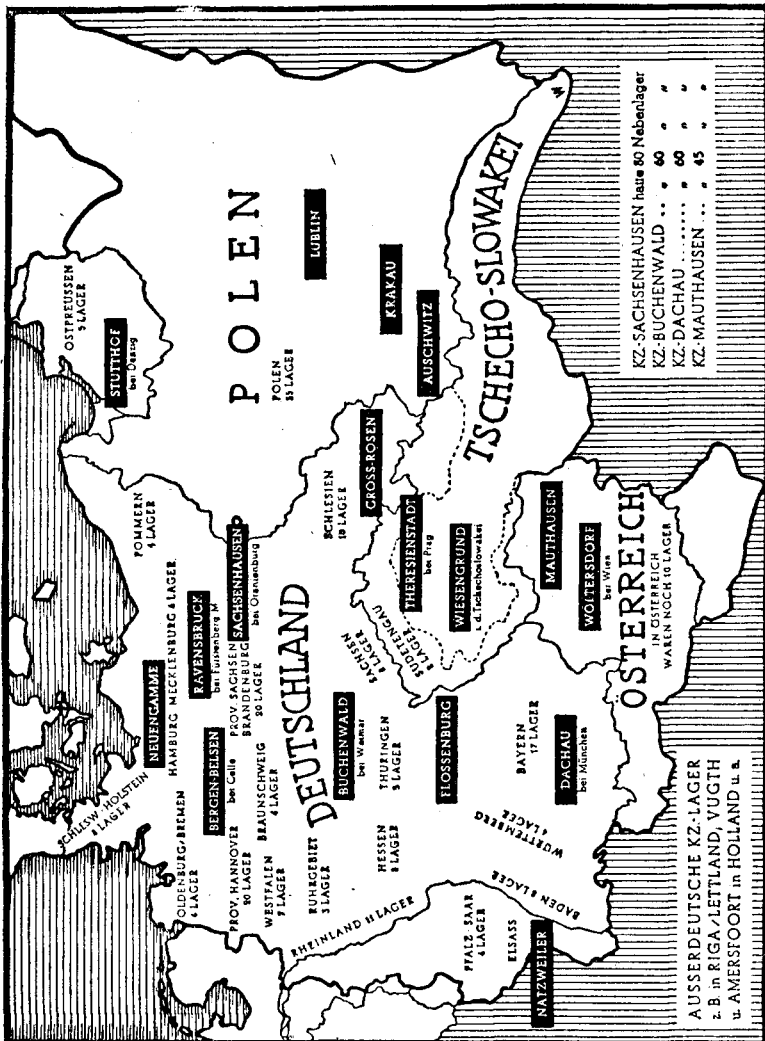
Printed by Belserdruck, Stuttgart

П Е Р Е Д М О В А

Під закидом проти-німецької діяльності заарештувало мене Гештапо разом із іншими моїми однодумцями. Наперед сиділи ми в строгій ізоляції в одиночних камерах у підвалах тюрми на Лонцького, у Львові. Потім, правда, дали нас до спільних камер із іншими в'язнями, але далі від себе сепарували. А з наближенням фронту німці вивезли нас зо Львова, до тюрми в таборі Бретц, у Пруссії.

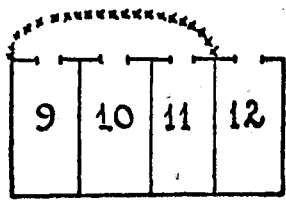
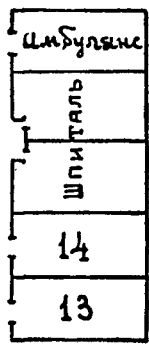
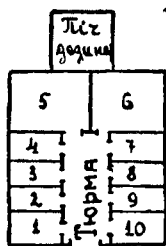
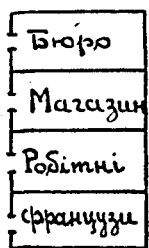
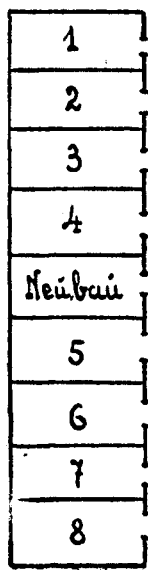
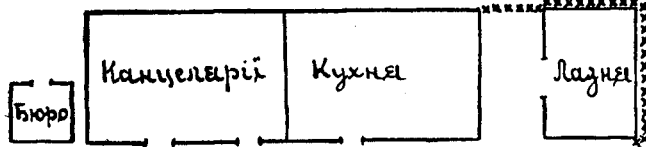
У понижчих нарисах описую побут у таборі Бретц, що був одним із 80 побічних таборів KZ. (концентраційного табору) Саксенгавзен.

А в т о р.

Повищій рисунок, первісно поміщений в американськiм часописі німецькою мовою „Neue Zeitung“, подає розміщення німецьких концентраційних таборів (KZ) у загальних числах, напр. що на такій то території було разом стільки то таборів, або що напр. табір Саксенгавзен мав 80 побічних таборів. На підставі цих даних на повищій карті виходить загальне число 446 німецьких концентраційних таборів.

Вржа

Вржа

Маџор у Вратз

· ПЕРША ЧАСТИНА.

ПО ДОРОЗІ ДО ТАБОРУ

Ми йшли скуті. В першій парі я з Войновським. Моя ліва рука скута з його правою. Войновський високий, я низький і тому мусів я тримати руку трохи піднесеною: інакше залізо врізувалося в тіло. І також треба було йти нерівним кроком: я ліва нога, він права; інакше наші руки розходилися й знову кайданки давали про себе знати.

За нашою двійкою – три інші: Михайло Бажанський, Осип Бойдуник, Кость Мельник, Микола Бігун, Всеволод Левицький і Юліян Вассиян. Вся наша вісімка – стара знайома братія. Розкидала нас доля світами, злучувала й знову розлучала. А останньо злучила нас – у тюрмі Лонцького, у Львові, точно перед двома місяцями. Сьогодні, 26. III. 1944. р. по трьох днях транспорту зо Львова, з перервами в Кракові, в тюрмі „На Монте Люпіх“, і у Франкфурті н/О. у тамошнім Гештапо, висадили нас на стації Стенч, у Пруссії, на половині дороги між Франкфуртом н/О і Познанем. Нас перебрала нова ескорта, ескорта з десь тут недалеко положеного табору, до якого оце прямуємо.

– Schneller, schneiler¹⁾ – викрикують час-до-часу вахмани, зовсім непотрібно, бо йдемо маршовим кроком. Але хочуть показати свою вагу, що й вони мають також щось до говорення. Їх чотири з крісами. П'ятий на возі везе наші речі, що їх закуті не можемо нести. Крім них – командант табору й „капітан“ (так називають його вахмани) – обидва кружляють навколо нас на роверах, придивляються до нас, ставлять запити, від'їжджають кільканадцять метрів, обмінюються кількома

¹⁾ Скорше, скорше!

словами – так і видно, передають собі свої враження про нас – і знову під'їжджають до нас, кружляють неначе мисливські літаки навколо ескадри.

По обох сторонах дороги – поля, припорошені на біло. Видно – впав новий березневий сніг, який не хоче триматися. На дорозі він уже стаяв: хлюпаємо по ріденькій верстві болога.

Хлюпаємо ритмічним, рівномірним кроком. Коли б не кайдани й не німецька сторожа, то аж напрошується гукнути під вибиваний ногами такт: „– Ой видно село...“ Розвіялися б тяжкі думи, що їх кожний думає: чи побачимо ще коли рідні землі? Чи побачимо наших найближчих? Чи побачимо колинебудь волю? Чи не буде оцей табір, до якого прямуємо, нашим гробом?...

– Schneller, schneller!

Скорше?! Де скорше – до гробу?...

Саме черговий раз „надлітає“ „капітан“. Скорше щоб утекти від чорних думок, ніж для цікавості, цим разом я перший починаю:

– Вибачте, чи далеко лежить табір?

– Сім до вісім кілометрів від двірця.

– Це великий табір?

– Ні, малий, коло 800 люда.

– Які там національності?

– Всякі – французи, голяндці, англійці та інші.

– А книжки до читання в таборі є?

– Є. А ви всі знаєте по-німецьки?

– Всі.

– А які мови поза тим?

– Українську, польську, чеську, російську всі знають.

Крім того поодинокі з нас знають – французьку, еспанську, румунську, дещо англійську.

– Що то за професії маєте? – питається заскочений „капітан“.

– Я журналіст, а інші: інженер-економіст, лікар, письменник, доктор філософії, купець, фармаколог і фінансіст.

„Капітан“ „відлітає“ до команданта, щоб поділитися з ним, що то за „пташків“ він має... Мене дивує його балакучість, а точніше охота вступати в розмову з в'язнями.

Переходимо через якесь село, а може містечко. Видно, що неділя, бо майже нікого не бачимо на вулицях. Кількоро дітей споглядає на нас без особливого зацікавлення. Один мужчина та одна жінка навіть не глянули в наш бік. Либонь, надто часто бачать вони подібних „гостей“, щоб звертати на нас увагу.

ЧАС ПРИЙМАЮТЬ ДО ТАБОРУ

По півтора-годиннім марші зблизилися ми до табору, що лежав недалеко від шляху. Бараки. Типові німецькі, дерев'яні бараки, що їх усюди видно. Тільки ці – обведені дротом; по двох боках – сторожеві вежі. По одній стороні сосновий лісок, що прилягає до табору, по другій – поля.

При вході до табору кажуть нам скинути капелюхи. Це, здається, на те, щоб із „вахманського“ барака, попри який ідемо, і з бюр, що їх також минаємо, могли до нас придивитися. Переходимо попри кухню й ми вже в середині табору – чоти-рокутника, утвореного з бараків із мурованою, партеровою будівлею посередині.

Ведуть нас під якийсь дашок, коло крайнього барака, де міститься канцелярія. Там нас розковують. Роздивляємося.

Час-до-часу відкриваються двері того чи іншого барака й звідти вибігає в напрямку кухні чи деінде якийсь обдертий брудний тип. „Посміюхи“ – пролітає думка. Але чому не видно інших в'язнів? Де тут поміщуються „політичні“? Чи вони помішані вкупі з іншими, як і в тюрмі на Лонцького? Але чому такий малий рух, неначе б бараки були порожні? Щось тут неясне...

А тимчасом коло нас безпереривно крутяться вахмани, а передусім „капітан“. Чи не в них часом причина отого малого „руху“ втаборі?... Нам приносять каву з кухні. Зчерги викликають нас по одному до канцелярії. Списують „генералія“. „Капітан“ особисто робить у нас трус по кишнях і

відбирає від нас гаманці, портфелі, документи, гроші, олівці й ручки, ножики, тощо. Мені вдалося перепачкувати олівця; крім цього, завдяки мойому „маневруванню“, одна кишеня плаща, де було кількадесят папіросок, не перейшла ревізії „капітана“. Тих речей, що їхали фірою, нам не дали – казали, що станеться це завтра.

Зчєрги ведуть нас до лазні, під туші, а наші убрання й білизну беруть до дезинфекції, хоч ми переконували, що вошей у нас нема. В час купелі якийсь SD – кажуть „доктор“ – оглядає нас. В міжчасі обмінюєся я кількома реченнями з обслугою лазні – чєхами –, але багато довідатися не міг, бо мусів перервати балачку: „капітан“ і тепєр безпереривно крутиться коло нас.

По купелі сидимо, де хто попав, або стоїмо голі, в сусідній із лазнею кімнаті, чекаючи на наші убрання з дезинфекції – поміж нами „капітан“, який ставляє нам різні питання. Його ціль – як це видно з поведєння й з кількох кинєних слів, – не дати нам говорити ні з прислугою, ні з собою, а при тому й самому найбільше довідатися. Але, на диво, він досить привітний. І саме ця його привітність, а ще більше оця незвичайність ситуації – ми всі голі, в найрізородніших позах, і він між нами – спричинюють доволі можливої атмосферу, в якій чути, щораз більше, жарти й сміх. Та ба, витворюєтьсє між нами навіть оптимістичний настрої; хоч про те ніхто нічого не каже, але просто в повітрі промінюють невисловлені думки, мовляв, не так уже буде зле – добре, що ми вже разом. А ми щойно три дні разом – у часі дороги – і просто не можемо собою натішитися. Ми навіть не могли як слід виговоритися, сказати хоч би те найконечніше, бо ескорта була на перешкоді. І тепєр не можемо. Але ми цю змогу будемо мати! Хоч ніхто про це не каже, але ми наперед цим тішимосє. Ми тим більше відчуваємо нашу близькість ось тут, у цій маленькій кімнатці, викупані й голі, неначє змивши з себе минувшину та чекаючи на порозі чи там – коли брати буквально – у передсінні нового невідомого періоду нашого життє, що ототожнюєтьсє з оцим табором. І ми підсвідомо тішимосє, що будемо разом. Будемо разом, буде тоді розрада, буде гумор, буде підтримка один одного – у своїй кумпанії й пєкло не страшно. А втім і того „пєкла“ якось не видно й ніщо його не заповідає. Цієї радості не може закаламутити навіть присутність „капітана“ між нами. Навпаки, коли оцей привітний „капітан“ має бути репрезєнтантом і керівником отого „пєкла“ й коли це пєкло

виглядатиме відповідно до того „капітана“ – то не така то вже велика біда. Цього всього ніхто не каже, про це навіть ніхто не думає. Це все відчувається якось підсвідомо. Саме ця невисловлена ніким радість проявляється назовні жартами й сміхом.

Ми спішно одягаємося й вертаємося до канцелярії. Там принесли нам вечірню зупу, з круп. Вахмани здивовані, що ми не накидаємося на неї, а навпаки тільки двох з нас її з'їло цілком. Один вахман сказав:

– А від завтра будете діставати брукву...

Сказав це з деяким сарказмом, ніби кажучи: будете це, паничі, жалувати кожної ложки нез'їденої нинішньої зупи.

І мав слушність: такої зупи ми вже ні разу не дістали...

Але нам тоді не в голові була зупа. Бо казали нам у п'ятихвилинних відступах часу йти поодинокі, один за одним, до того будиночку на середині табору. „Зле“ – майнула думка.

– Зле! – повторив я наголос – не будемо разом!

Це кожний із нас умить зрозумів: що ми тепер не робили б, де ми не були б, як би з нами не обходились, – буде нам зле.

Розмови зразу припинили. Настрій потах.

Перший вийшов Левицький.

Ми уникали дивитися один на одного. Не хотіли показати, що в нас діється, і не хотіли бачити, що діється в других. Стало нестерпно.

Я вийшов другий. Надворі темно – перед входом до будиночку посередині табору світиться лампа. В сінях стоїть „капітан“ і командант табору. Вже з першого погляду бачу, що я в тюрмі. Навколо дверей до тюремних камер.

– Ви кількома мовами володієте? – питається командант.

– Шістьома (а в думці: пощо цей запит?)

– Якими?

Кажу (а в думці: це, мабуть, хочуть мене дати разом із членами тих національностей).

Командант відчиняє перші в краю двері – камера ч. 10.

Порожня... Три причі, вбиті в стіну, одна над одною. Чотири кроки вздовж, два вширину. Дошка вбита в мур – це стіл. Під ним лавка. Кібель-параша. Цементова долівка та

цементові стіни й стеля. Віконце на висоті коло двох із половиною метра – матові шиби з дротами всередині. На причах сінники з двома прикривалами. В камері тепло – піч вмурована в стіну, на дві камери з палениськом у коридорі.

Не встиг я роздивитися – гасять світло.

Я довго не міг заснути.

Тяжкі думи зганяли сон.

Я сам. Я знову сам...

ПЕРШИЙ ДЕНЬ У ТАБОРОВІЙ ТЮРМІ

- Biegiem, sk... synu!¹⁾

- K... wasza mac'!²⁾

Бігання соток ніг, якісь глухі удари, ніби ціпами, якесь шамотання...

- Вруць!³⁾

- Biegiem -biegiem, ty ch...!

Знову біг, ніби табун коней. І удари. І удари...

Темно.

Розплющив я очі вже при першому звуку й не можу зорієнтуватися: що це? Де я? Це ніч чи уже ранок? Ага, я в тюрмі, моя перша ніч у новій тюрмі... В Польщі... Як то в Польщі? Ні, я в таборі в Німеччині! В Німеччині?

- Biegiem - biegiem, k... wasza...

- Du verfluchter Schweinehund!⁴⁾

Я таки в Німеччині. Свідомість цілком вернулася. Але що це за польські вигуки? Прислухаюсь. На дворі рух - бігають. Бігають табунами, бігають поодинокю. Ніхто не ходить - всі бігають. Бігають в один бік, бігають у другий. Пощо вони бігають?! У темноті!

Біг припиняється. Зате під моїм вікном - жіночі голоси, десятки голосів, і між ними час-до-часу пронизливий вереск-лайка. Я нічого не розумію, хіба тільки те, що це по-німецьки й що це лайка. А потім не менш пронизливе викликування прізвищ, десятків жіночих прізвищ. Розрізняю - українські,

1) Бігом, ск... сину!

2) Польська лайка!

3), Верни!

4) Ти проклятий свинський псе!

польські, московські. . . Десь здалека доходить подібне викликування мужеськими голосами. . . По якимсь часі й це стихло.

І в тюрмі тиша.

В міжчасі посіріло.

Не знаю, що робити – вставати чи ще лежати? Але, коли почув за стіною, з сусідньої камери, якийсь рух і стукіт – доказ, що встали – встаю й я. Стелю ліжко, замітаю долівку знайденою в куті мітлою, роблю ранішню руханку.

По якимсь часі відкриваються двері тюрми (вони коло моєї камери). Зачався рух, відкривання дверей камер, бігання десятків ніг у коридорі, крик. Відкриваються двері моєї камери – показується вахмайстер у ярко-зеленім мундирі й верещить: „Кібель!“, при чому до камери вбігає якийсь в'язень, ловить поспішно кібель і вибігає з ним. Двері моєї камери ще кілька разів відкриваються – інший в'язень приносить мидницю з водою, перший вертається з кіблем, другий по моїм обмитті виносить мидницю – щоб при черговому відкритті дверей вахмайстер не верескнув пронизливо: „Früstück!“¹ вручивши мені миску; в коридорі, перед моїми дверима, два кухарі з кітлом – один вливає до моєї миски якусь рідину, другий вручає пайку хліба.

Замкнули двері моєї камери, а зараз потім двері тюрми.

Тиша.

Придивляюсь до снідання – звичайна пайка хліба, 100 грамів, з тонісінькою, але то справді тонісінькою, бо ледве видною, верствою маргарини. А щодо зупи – то це брудна вода, літепла, з якимсь „піском“ у ній, при чому „пісок“ має смак трачіння; вперше щось таке бачу й не знаю, що це таке: на всякий випадок не відважуюсь це їсти.

Користаю, що тиша, і обережно відкриваю вікно – переді мною санітарний барак, а за ним поле; ще далі, в далечині, видно ліс. Направо від санітарного барака барак, в якому бачу жінок – плетуть соломі.

Приблизно за годину прийшов вахмайстер, опей „зелений“, і повів мене до магазину. Там із моїх річей, що їх вчора везли возом, видали мені тільки частину – одну пару білизни, прикривало, рушник, мило та трохи їжі (хліб, цукор), що її віз зо Львова; решту затримали в магазині.

Невдовзі потім вахмайстер впустив до камери якогось в'язня, що приніс із нашого харчового львівського запасу

¹) Снідання!

буханець хліба та трохи маслomeду й мармоляди. Виділюючи це, він шепотів благальним голосом, по-німецьки:

– Я німецький вояк, дайте мені кусок хліба, дайте мені, прошу вас ...

Не мав я ножа (і невільно було мати), щоб відкрити йому кусок хліба й зачав я рукою відломлювати хліб над краєм стола. Але хліб був твердий і не піддавався. „Операція“ затягалася.

– Komm, komm!¹⁾ – крикнув вахмайстер і в'язень-вояк вийшов, нічого не скориставши.

Ось воно як – думаю – не заповідається тут рожжево, коли вояки „Heigenvolk“-у²⁾ жebraють скибку хліба, та й ще в не-німця. Обід – а він складався з самої зупи – це потвердив: бруква варена, і то без найменшого сліду чи то товщу, чи м'яса.

Вже до обіду в камері стало зимно й я ходив у плаці. По обіді я ліг у плаці на ліжко, накрившись прикривалами.

Тюрма знову замкнена й в ній тиша.

Минає година за годиною. Вони тягнуться нескінчено довго.

Втікаю від думок і попадаю в якесь отупіння-бездумність.

Безнадійно ...

За кілька годин – десь коло 4 години – знову рух у тюрмі. Відмикання дверей, виношення кіблів, палення в печах, приношення води, виводження людей, прокльони, якісь удари. І зараз потім вечерея – чорна кава й скибка хліба з мармолядою. А потім замикають двері тюрми на ключ і в тюрмі настає тиша. Надворі смеркає.

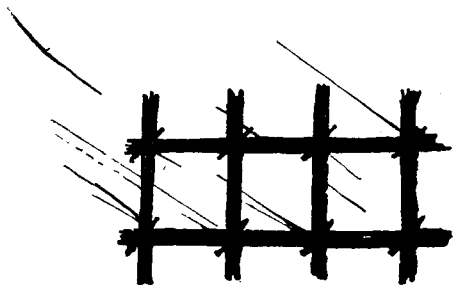
Зате наступає рух поза тюрмою. Десь звідкись з'являються сотні людей, чути бігання поодиноких людей, а потім свиставка й біг табунами, крики „К...ці маць!“, „Бегем ск... сину!“, „Вруць!“, табун в один бік, табун у другий бік, раз, два, три... Все, як вранці, тільки без кінця це тривав! Що це? Неначе тут якась – Береза Каргузька.

Цікавість перемагає обережність. Відхиляю вікно. На дворі смерклося. Попід моїм вікном жене юрба – ось таких обдертюхів, що їх я вчора бачив і думав, що це „посмітюхи“. Юрба жене наосліп, мовчки. Сотні лиць, тупих, з таким

1) Ходи, ходи!

2) „Народу панів“.

же безвиразним висловом очей. Кожний жене скільки сили стане. А між ними й за ними якісь типи з палицями, якими луплять направо й наліво кого попало з юрби, по плечах, по задку, по голові. Саме ці типи викрикують, польські лайки. Юрба жене в один бік – типи б'ють. Раптом свист – натовп завертає й жене назад – типи б'ють. Шалений біг гоненої юрби, що вибігає з темряви й зникає в темряві. Образ, що вражає своєю несамовитістю й – обридливістю...

ЩО СКАЗАВ ВОЙНОВСЬКИЙ²

Другий день відрізнявся від першого тільки тим, що вахмайстер вивів мене на прохід. Між тюрмою й жіночими бараками був вільний простір і на ньому треба було ходити в колісцях. Я проходжувався сам один. Вахмайстер стояв недалеко й не спускав з мене очей.

Невдовзі приступили до вікна в жіночому бараці двоє дівчат і з цікавістю дивилися на мене – я усміхнувся, вони також. Побачив це один із SD¹), що саме був при вході до нашої тюрми. Він заверещав до жінок:

– Verfluchte Hurren!²) За кару сьогодні дві години нічної праці!

Жінки відступили від вікна й до кінця мого проходу вже ніхто в ньому не показався.

А третього дня почув я знайомий стук у стіну: три рази по два короткі удари. Це був умовлений знак, що ним кликали ми себе в львівській тюрмі – я й Войновський. Отже Войновський – у сусідній камері. Я відстукав. Але Войновський повторює стук, раз, два, три, при чому стук із середини стіни виразно відходить у напрямку печі, а потім повторюється над піччю. Присуваю лавку до печі, стаю на неї й відповідаю

¹) Sicherheitsdienst, себто служба безпеки; фактично відділом її було Гештапо, себто Geheime Staats-Polizei (Gestapo) – тайна державна поліція. Члени SD мали труп'ячу головку на шапці й напис „SD“ на рукаві; ходили вони також у цивільному убранні.

²) Прокляті повії.

стуком над піччю. По моїм відстуканні чую якесь шкрябання в стіні – ага, Войновський видовбує шпару між цеглами горішньої частини печі й стіни. Беру ложку й з свого боку видовбую глину й цемент. Я з Войновським маю щастя: у Львові були ми сусідами в тюрмі на Лонцького й порозумівалися з собою через водотягову руру від умивальні.

Вкінці шпара готова.

– Вітаю! Чому ж Ви аж сьогодні зголосилися? – питаюсь.

– Я щойно сьогодні прийшов до сусідньої з Вами камери. Досі був у збірній камері ч. 5. Там гарні хлопці, багато українців, але там просто жах – сморід, бруд. Я вже першого дня набрався вошей.

– То нас на те дезинфікували, щоб дати до завопшвлених камер. Але кажіть, що Ви там довідалися, бо я сиджу в одній ночі й нічого не знаю. Де інші сидять?

– В одній сидить також Левицький, в камері ч. 1. напроти Вас. Бажанський сидить у ч. 2. з одним „Halb-Jude“ (пів-жидом). Вассиян у ч. 3. із двома німцями, Бойдуник у ч. 4. з двома французами, Бігун у ч. 7. із німцями, Мельник сидить сам у ч. 8. коло мене. А я маю двох німців – один хам великий, поводитьсь ніби якась влада, щоб мені якнайбільше докучити. Це певне тому, що, як я від них довідався, вони вже на два дні перед нашим приїздом сюди, знали про нас, і „капітан“ говорив їм, що ми великі злочинці та що вони, німці, повинні нас шпіонувати.

– Цей солоденький „капітан“ то либонь великий лис і худоба на додаток. Як то він привітно балакав із нами, а потім – ізоляція. А мене питають, якими мовами володію, на те, щоб не помістити часом із таким, що його мову розумію; а не маючи інших, дали до одинокки. Бойдуника, що не знав по-французьки, дав до французів. Або як він співав нам про бібліотеку, англійців...

– Ви знаєте, що наші продукти, що їх ми привезли з Львова, він хотів відібрати, і ледве Бігун відстояв.

– Що він за „капітан“?

– Кажуть, що з підводного човна.

– Дуже сумніваюся, щоб він був капітаном, та й ще підводного човна. А що він тут робить?

– Він тут політичний комісар і властиво важніша особа, ніж командант, хоч цей також із SD.

– А що це за табір?

– Кажуть, що це Durchgangslager, переходовий табір, де сидять в'язні переходово до часу їх транспорту до постійних концентраційних таборів, або де відбувають короткі кари, кілька тижнів чи кілька місяців.

– Я бачу, що в тюрмі режим не для всіх однаковий.

– А так. Нас тут дуже сепарують. На підставі виразних інструкцій із Берліна, нам невільно сидіти разом, невільно разом ходити на прохід, невільно взагалі разом стрічатися, тому нас не водять, як інших, митися, до лятрини й на пр... д. Ми тут заложимо безпосередньо від Берліна. До речі, як Ви почуваетесь в самотності?

– Паскудно! Волів би вже з чорт зна ким сидіти, тільки не самому.

– А я волів би вже сам сидіти, ніж із такою худобою, як мої німаки.

– Слушайте, що це за пісок, що його дістаємо вранці?

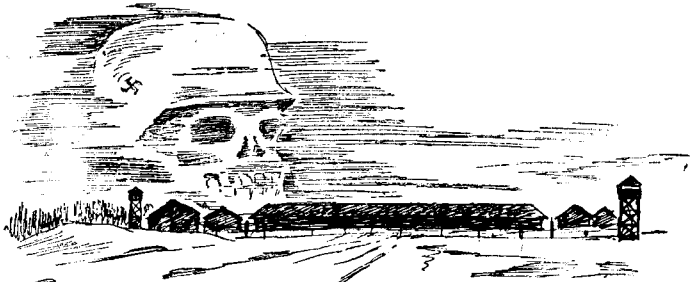
– Це мелені кістки. Але пст! увага!...

Хтось відчинив двері тюрми. Я скоро притулив кусок глини до отвору в стіні, зіскочив і поставив лавку на своє місце.

Від того часу я говорив із Войновським майже щодня – не кожного дня це вдавалося. Розмови з Войновським стали для мене просто потребою: я чувся не-свій, коли якогось дня не говорив. Вони були для мене джерелом постійних новин про табір. Невдовзі камеру Войновського й Мельника також сполучала дірочка в стіні, отже був безпосередній зв'язок трьох камер. Поза тим, джерелом інформацій були мої спостереження чи то через вікно, чи на проході або те, що зачув я через двері чи від інших в'язнів, включно з моїми товаришами, з якими нероз'яснено мені обмінятися парою речень через вікно в час мого або їхнього проходу, користаючи з неуваги чи з хвилимової неприсутності вахмана.

Ось так цілими тижнями, а то й місяцями збирав я відомості про табір – людей у ньому, спосіб життя та методи поведінки. А повний образ його такий...

ЯК ВИГЛЯДАВ ТАБІР ?

Табір був положений при дорозі з Brätz до Stentsch і мав назву: Auffangs- und Erziehungslager¹⁾, Brätz bei Schwiebus, Mark Brandenburg. Він складався з кількадесятьох бараків, поділених на дві частини: одну творили приватні помешкання німецької управи та сторожі й цієї частини зовсім не було видно з території другої частини, обведеної кільчастим дротом і стереженої постами та сторожовими вежами. Цю другу частину творили дерев'яні бараки, установлені в чотирокутник, з мурованою тюрмою посередині. Тюрма мала десять камер, з них вісім було малих на три ліжка, а дві великі на 15 ліжок (але містилось у них 30–40 людей). Коло тюрми була дезинфекційна піч.

З східної сторони табору, від соснового ліса, було вісім бараків, значених числами від I до 8, злучених із собою в довгий пояс. В кожному з них містилось приблизно 30 люда, за винятком барака „Neubau“, в якому число мешканців було різне – в пізніших місяцях воно доходило до сотки. З північної сторони були чотири жіночі бараки (значені числами 9 до 12), також злучені разом і ще додатково обведені кільчастим дротом від подвір'я; в них містилось 150 до 200 жінок. З західної сторони був знову ряд бараків, злучених із собою, з яких бараки ч. 13. і 14. були початково для праці жінок(плели соломі), а зчерги мешкали там в'язні-французи. Коло них був шпиталь (2 приміщення) і амбуляторія. Коло десяти кроків далі тягнувся другий ряд бараків, в яких містилися початково в'язні-французи (потім був магазин мішків), шевська й кравецька робітня, магазин депозитів і бюро, де

¹⁾ приймальний і виховний табір.

реєстрували новоприбуваючих. Збоку, коло жіночих бараків, була лятрина й трупарня.

Вся ця частина була обведена високим полотом-огорожею з кільчастого дроту, причому був тільки один вхід із південного боку, де був четвертий ряд бараків: лазня, кухня та канцелярія. Між тюрмою й жіночими бараками була мала площа, де проходжувалися в'язні з тюрми, а між тюрмою й кухонним бараком була велика площа, де роблено збірки в'язнів із бараків.

В'ЯЗНІ

У загальному табір мав коло 700 в'язнів, у тому до 200 жінок. В'язні належали до різних національностей, однак найбільше було українців із центральних і східних земель (до речі, національно малосвідомого елемента) і москалів. По чисельності йшли за ними поляки й французи; були ще чехи й голяндці, але нечисленні. Бачив я одного люксембуржця. Українців із Галичини було дуже мало. Українці з Совдепії та москалі мали на грудях відзнаки „Ost“ (схід), а поляки — „P“.

Політичні в'язні були тут винятком і їх не можна брати в рахубу. Це була наша „вісімка“, незалежна від управи табору, і кілька німців, заарештованих за необережні вислови, але вони були тут тільки переходною — їх перевозили до великих KZ-ів.

Щодо „Ost“-робітників (українців і москалів), то зправила вони були насильно вивезені до Німеччини на роботу, навіть половлені як за татарських часів — з дому, з вулиці, тощо. Не то на Сході, але й в Галичині, навіть у Львові, німці ловили людей по вулицях як собак, забирали дуже часто з кін, на провінції забирали з залізниць, а по селах навіть із церков. Цих людей вивезли німці до Німеччини так, як вони стояли, здебільша в одній сорочці, що її мали на собі, без плащів і взагалі зимових речей, коли половили їх уліті. В Німеччині працювали вони в тому, в чому приїхали, вже цілі роки, без можливості виїзду додому хоч би на коротку відпустку та без можливості купити собі щонебудь із одягу. Та ба, німцям було заборонено дарувати їм щонебудь чи то з одягу

чи з харчу. А працювали вони не то за песій гріш – щось тридцять марок місячно – при чому й то не діставали грошей на руки, хіба тільки частину на найконечніші видатки, – і це при напівголоднім існуванні. В Німеччині були різні категорії харчування для чужинних робітників у залежності від національності, при чому найгірша категорія була для „Ost“-робітників. Вдодаток їх по фабричних таборах німці обкрадали. Лише ті, що були зайняті в селян, мали кращий харч, але зате обходилися з ними німецькі „бавери“, передусім у Пруссії, звичайно як із собаками: а втім „баверам“ наказано поводитися з ними грубо, згори, як „панам“, членам „Herrenvolk“-у з членами народів-слуг.

І ось одні, щоб не примирати з голоду – крали. Той украв картоплю, тамтой курку, інші крали речі з розбитого залізничного вагона чи при переносенні до магазину. Дрібні „голодові“ крадіжки. А другі – втікали з роботи, бо над ними знущався господар, або були тяжкі умовини праці; або тому, що прокралися ось на таких, малих крадіжках; вони переходили до інших околиць на працю, де їх нераз по довгих місяцях вишукувала поліція. Треті допускалися таких „злочинів“, що відважувалися „пискувати“ до „баверки“ (господині) або поставилися до „бавера“ або втікали з роботи на чужі документи. Найтяжчий злочинець з-поміж „Ost“-івців, якого повісили в Бретці, втік із праці, жив у лісі в якомусь бункрі й, щоб прожити, крав уночі дріб із курників; одного разу заскочений „бавером“, у власній обороні пробив німця вилами, від чого той помер. Але це був одиночний випадок.

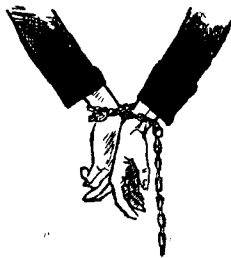
Ось за такі злочини сиділи здебільш „Ost“-івці. А так сиділи люди – менше ті „Ost“-івці, а переважно інші – за неявку один чи більше днів на працю, чи недозволений проїзд залізницею, або любовні афери з німками, чи брак потрібних документів. Ось один голяндець збив окуляри, а тому що без них не міг працювати, то не прийшов на роботу – за те відсидів 3 місяці. Один люксембуржець їхав до знайомих у Німеччині; мав відпустку і дозвіл із фабрики в Люксембурзі, мав поліційну перепустку, мав залізничний квиток, тільки – про що він поняття не мав – бракувало йому одної печатки „Arbeitsamt“-у;¹⁾ і за це відсидів 8 тижнів. Одна французенка їхала залізницею без дозволу й вже сидить 2 місяці, а не знати, скільки ще має сидіти.

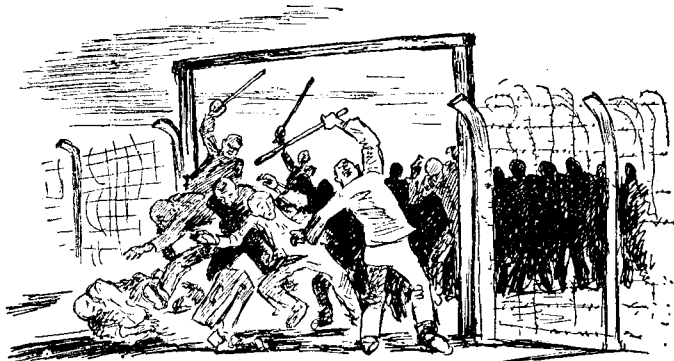
¹⁾ Уряду праці.

Ось такі то люди сиділи в таборі. Отже невеликі злочинці. Не сказав би я, щоб вони були такі вже небезпечні для Німеччини. І не сказав би я, що ця Німеччина мала б за що так дуже на них мститися. Якби за брак печатки „Arbeitsamt“-у хтось відсидів вісім тижнів чи за крадіж курки відсидів три місяці у завошивленому й заблоциченому таборі, постійно голоден та й ще при праці від ранку до вечора, то вже це була б достатня кара. Та в тому то річ, що в порівнянні з тим, що було, це не було ніякою карою.

Бо наперед людей арештувала поліція; переведжено з ними слідство, розуміється, при акомпаньяменті биття, а зчєрги Гєштапо видавало позаочні присуди. І то не тільки без ніякої розправи, але засуджений не знав, на скільки він засуджений і що з ним буде: чи сидітиме 3 тижні, чи 3 місяці, чи 3 роки – в поліційнім арешті чи в таборі й в яким. Оці муки непевности – це була складова частина кари – психологічна кара. Де з ким Гєштапо не кінчало слідства в поліційнім арешті, а відсилало його для докінчення слідства до табору.

Кожного вівторка й п'ятниці приходили до табору транспорти в'язнів із арештів у Швібусі, Котбусі та ін., транспорти від кількох до кількадесяти осіб, при чому одні мали вже присуди, відомі тільки Гєштапівцям, а з іншими треба було ще перевести слідство в таборі.

TRANСПОРТ ПРИХОДИТЬ

Ось приходить транспорт. Люди йдуть, хто з клунком, хто з валізкою. При вході до табору коло вахманського барака скидають шапки й капелюхи. Коло бюр вони побачили таборову площу з бараками. Хоч вони прибиті, але цікавість перемагає – вони роздивляються. Переходять попри кухню й виходять через Страму в другій огорожі на таборову площу. І ось із першими криками на таборовій площі сипляться на їх голови й плечі удари. Град ударів. Палками. Мовчки. Несподівано, без сліса загреси чи псперсуження.

Б'ють „дольмечери“. На привітання. Щоб уже при переступленні порога табору зазначити людям, куди вони попали, щоб вицепити їм „респект“ перед начальством і підначальством та щоб від першої хвилини вбивати в них людську гідність і закарбувати на їх власній шкурі, що вони худоба, з якою можна робити, що хто хоче...

По перших ударах люди з несподіванки оторопіли. Потім повстає замішання: люди кидають клунки й заслонюються перед ударами.

– Я сі дам ти ск... сину! Ти сен засланяш?!¹⁾

І ногою копняка та палкою по голові, і ще раз копняк, і знову палка по голові. В'язень заслоняє голову руками – його б'ють по руках, по плечах, по задку.

¹⁾ Я тобі дам ти ск...сину! Ти заслонюєшся?!

- A ty co sie na mnie tak patrzysz?¹⁾ - другий „дольмечер“ вибрав собі іншу жертву, яку б'є по лиці - справа, зліва, і знов, і знов.

Інші „дольмечери“ також не дармують...

- Збюрка!²⁾ - крикнув „обердольмечер“.

„Дехто не розуміє, що це таке; дехто, хоч і розуміє, не знає, що робити. Але є тут „дольмечери“, які допомагають полічниками, копняками та штовханцями. Врешті в'язні утворили два ряди.

- Biegiem!

Далеко це до муштри. Люди - москалі, французи чи чехи, а навіть деякі українці - не розуміють польської мови, отже не розуміють, про що ходить. Ті, що розуміють, не можуть самі вириватися. А втім, чи кожний знає муштру?! Повстав замішання. Але до чого є „дольмечери“? Сипляться палки й за хвилину люди біжать.

- Padnij!

Хто скоро не вправ, тому допомгли палками.

- Повстань!

Хто скоро не встав, і тому допомгли палками.

Зчерги йшло прискішеним темпом: „Падній!“, „Повстань!“, „Беґем!“ - „Падній!“, „Повстань!“, „Беґем!“ - „Падній!“, „Повстань!“, „Беґем!“. І ще одна команда, спеціально таборова, якої в ніякій муштрі світу нема: „Na d...siad!“³⁾ А „дольмечери“ б'ють...

Люди обсмаровані землею, з них тече піт.

З канцелярії виходить „капітан“ із кількома вахманами. „Дольмечери“ кінчають „муштру“ та поспішно заводять „цувахсів“ під реєстраційне бюро. „Капітан“ уже встиг переглянути, хто за яку провину попав, хто на скільки расуджений, з ким ще треба докінчити слідство. Він хоче бачити кожного в'язня зокрема, він провіряє дані, він врешті ділить в'язнів і дає відповідні вказівки вахманам: в'язні з тяжкими провинами й рецидивісти підуть до тюрми - інші до робітничих бараків.

1) А ти чому на мене так дивишся?

2) Збірка! 3) На задок сядь!

„ПЕРЕСЛУХАННЯ“

Але ось неясна справа одного в'язня, що його прислали без закінченого слідства.

— Ти хто такий? — питає „капітан“ через „дольмечера“.

— Українець.

— В якій фабриці ти працював?

— В ніякій... Я щойно приїхав...

„Капітан“ б'є в'язня в лице й, не виходячи з себе, спокійно продовжує:

— Ти, собако, кажи правду — все одно довідаємося. Ти втік із фабрики?

— Ні, я правду кажу... Я щойно приїхав до Німеччини з Берестя.

— А чому тебе заарештували?

— Бо я згубився з транспорту.

„Капітан“ б'є в'язня знову в лице.

— Він нас за дурнів мав, — звертається до „дольмечерів“, — беріть його!

І три „дольмечери“ беруть того з Берестя. Це хлопець 17-18 років, чорнявий, у порядному чорному одязі, видно, найліпшому, що мав. Його оточили „дольмечери“ і переконають, що він повинен говорити правду, що йому нічого не поможє брехня, тільки пошкодить, що вони так чи сяк дізнаються правди, отже нехай він по доброму скаже, з якої фабрики він утік. Хлопець божиться, що він ні з якої фабрики не втікав, що німці евакуювали його з родиною та багатомо іншими земляками з-під Берестя, евакуювали, та й взагалі на роботу до Німеччини забрали; і ось вони довго

їхали, і не було вже що їсти й він – уже в Німеччині – на одній стації зійшов, щоб добути десь хліба, а тимчасом потяг від'їхав; а він сам, у чужому місті, німецької мови не знає, і не знає, куди поїхав транспорт; зачав він метушитися на стації сюди-туди й його заарештували; але він ні звідки не втікав.

– To ty dalej swoje?!¹⁾ – і „дольмечер“ трась його в лице. А другий палкою по плечах, а третій зловив його за волосся й термосить.

– Biegiem!

Йому казали бігати в колісцє – а в трьох місцях того колеса розставилися „дольмечери“. В'язень перебігає побіч „дольмечера“, а цей його палкою по спині. Десятки разів перебігає, десятки палок кожний „дольмечер“ вліпив. В'язень бігає й ні звука не видає досі з болю, тільки розпука малюється на його обличчі, що йому не вірять і що він негоден переконати нікого в правдивості своїх тверджень.

Його затримують:

– No, powiesz prawde?²⁾

– Я ж сказав правду. Я загубився з транспорту.

– To ty taki?! Czekaj no!³⁾

– Biegiem! Padnij! Powstan'! Na d... siad'! Biegiem!

А кожний „дольмечер“, при наближенні в'язня, б'є його палкою. Триває це десять, двадцять хвилин... Понад сотка нових палок...

А в'язень досі ані зойку.

Видержлива є людська природа.

На відміну йому дають у руки великий пень дерева й кажуть із ним бігати. Не знаю, скільки пень важить: може двадцять кілограмів, може 25 чи 30, а може й більше. Бігати без ніякого тягару півгодини чи годину це велике зусилля. Та бігати з тяжким і незручним пняком, і не тільки бігати, але постійно падати („Padnij“!), і отримувати при цьому постійно удари палицями... В'язень зачинає стогнати. Йому щораз тяжче підноситися. З нього піт цюркотом ллється. Його тіло, збите сотками ударів, щораз дошкульніше відчуває кожний новий удар – при кожному ударі він видає зойк, спочатку придушений, потім щораз голосніший.

– Муф правден, ск... сину!

– Падній!

1) То ти дальше своє?!

2) Отже скажеш правду? 3) То ти такий?! Чекай же но!

– Повстань!

Але в'язень не встав, хоч били його буками. В'язень зомлів. Принесли відро з водою й вилляли на нього – більше на його убрання, ніж на лице. В'язень очуняв, відкрив очі. Йому казали всгати, але йому тяжко було підвестися. Тоді один із „дольмечерів“ зловив його за волосся, а другий копняками ставляв його на ноги. В'язень ледве тримався на ногах; його приперли до стовпа. І били його по лиці – раз зліва, раз зправа. В'язень хитався з одного боку на другий, близький до омління.

Тоді вилляли на нього друге відро води.

Цього хлопця з-перед двох годин годі було пізнати. І його убрання також. Стояв він під стовпом, похитуючись із смертельного змучення, з обличчям скривленим від болю, весь розхристаний, мокрий і брудний.

А коли він прийшов до себе, тоді казали йому „жабки“ скакати: присісти на обидві ноги, і підскакувати на пальцях. Це мало за ціль висилити в'язня. В тому часі „дольмечери“ закурили й відпочивали, бо змучилися вже були биттям...

А відпочивши, взялися бити з новою енергією.

– Biegiem! Padnij! Biegiem!

В'язень і бігав, і падав, але вже за кожним разом кричав. Не знаю, яку сотку ударів зчери він діставав, але я дивувався, що він взагалі ще може кричати, не говорячи вже про бігання. Це тривав вже понад дві години.

Видержлива є людська природа...

Надійшов „капітан“.

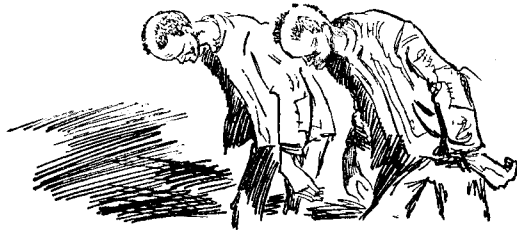
– Was ist los?¹⁾

„Дольмечери“ звітують.

– Залишіть його на нині. Ідіть до „цувахсів“!²⁾

„Дольмечери“ невдоволені – намордувалися й не витиснули зізнань. Завтра треба буде продовжувати. А воно не часто таке трапляється. Просто нема транспорту, щоб вони не дістали одного, двох, а то й трьох для „сповіди“ і нераз уже за кілька чи кільканадцять хвилин люди „співали“.

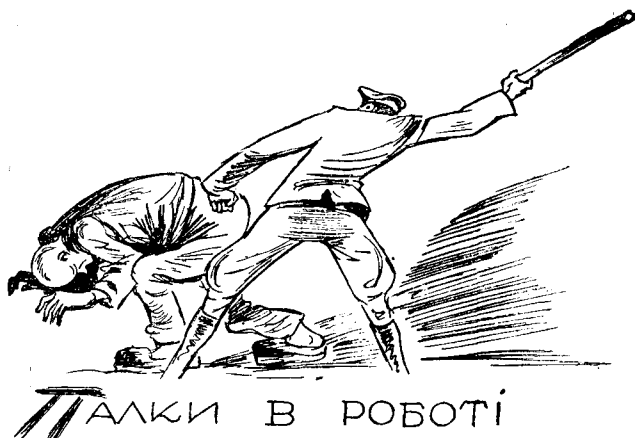
¹⁾ Що сталося? ²⁾ „Цувахсі“ – дослівно „приріст“; називалося так новоприбулого.

„ХРЕСТОНОСЦІ“ І „КАРДИНАЛИ“

„Дольмечери“ попростували до магазину, під яким стоять „дувахси“ з транспорту. З ними від часу їх прибуття відбуваються різні чинності: їх втягають до картотек, стрижуть, купають, беруть речі до дезинфекції; тим, що призначені до робітничих бараків, видають робітничі лахи й дерев'я, ні черевики, відбирають від них їхні речі до магазину; а тим, що ідуть до тюрми, виголюють різні знаки вже на стриженій голові. Отже пояс ширини двох пальців від уха до уха, або пояс від чола взад голови, або обидва ці пояси сполучені в хрест (ми називали їх „хрестоносцями“) або коло на потилиці, як велика тонзура (ми називали їх „кардиналами“). Цими знаками значено різні групи в'язнів – утікачів, рецидивістів, більшу групу разом взяту, так що це був скорше для німців засіб відрізнення різних груп в'язнів, ніж засіб унеможливлення втечі (можна було взагалі зголити голову, або накрити її капелюхом), ну й засіб – приниження.

Людей, які прийшли з транспортом, за кілька годин не можна було пізнати: це були обідранці, в лахмітті, з латкою на латці, в деревляниках, із стриженою та й ще в різні взори голеною головою.

ПАЛКИ В РОБОТІ

Тих, що були призначені до тюрми, – а їх було завжди принаймні кількоро при кожному транспорті – забирав вахмайстер Крафт, що мав нагляд над тюрмою. Припровадивши їх до коридору, він звичайно переводив над ними власноручно екзекуцію: кожному зокрема велів схилитися й, підносячи високо, на випрямленій прямовисно руці, палицю, спускав її з найбільшою силою на задок. Рідко хто не закричав уже по першій ударі, по п'ятім він ревів, по десятім реві і плач заповняли тюрму. Збитих кидав до збірних камер ч. 5. або 6.

А решту людей із транспорту – а їх була більшість – що їх призначили до барака ч. I., перебирали „дольмечери“. Вони наперед повчали: що в таборі невільно взагалі ходити, тільки треба бігати; що коли пан вахмайстер або пан „дольмечер“ увійде до якогось барака, то треба кричати „Achtung!“¹⁾ і треба всім стояти на позір; що коли біжиш і побачиш пана вахмайстра або когось іншого з німців, то треба випростуватися й поздоровити зворотом голови; що невільно входить до чужих бараків; що як почують ось такий свист, то треба вибігати галлопом із барака на збірку на середину площі...

І зачалися „проби“ цих збірок. Два чи три „дольмечери“ стають коло дверей барака. „Обердольмечер“ на середині площі свище на збірку. Люди скоренько вибігають із барака.

¹⁾ Позір!

„Дольмечери“ коло дверей б'ють палицями по головах, плечах, кого попало. „Прендзей, прендзей!“¹⁾ По дорозі ще один „дольмечер“ лупить палицею: „Прендзей, прендзей!“ Люди біжать, як на перегонах, з напругою всіх сил. Та все одно це нічого не помагає – „запізно зібралися, а лізли як черепахи“ – заявляє „обердольмечер“.

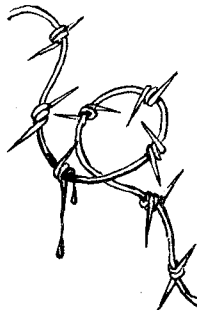
– Вруць!

Всі летять стрімголов, один поперед другого, до барака. В дверях стовповище. І в це стовповище валять палками „дольмечери“.

І знову „Збюрка“ і знову „Вруць!“, і знов, і знов, п'ять, десять, двадцять разів.

В міжчасі, коли „дольмечери“ пішли відпочивати, один із них залишився й ввійшов до барака. Для відміни зачались інші „вправи“: „Na d... siad“, „Встань!“ – багато разів, здається, без кінця – а потім „Под лужка!“ – люди рачкують, щоб залізити під ліжка – „дольмечер“ помагає палкою „Вруць!“ І знову без числа, без міри. А потім – „Гавкати!“ І люди під ліжками гавкають як собаки... Цей збірний гавкіт чути по цілому таборі. Він мене більше вражав, ніж крик катованих.

Вертаються „дольмечери“. Наперед усі в'язні за чергою схилилися й кожний діставав на задок по п'ять буків. А потім зачались наново незчисленні „збірки“ в биттям палками кого попало й куди попало. І так аж до вечірнього апелю-збірки... І ось бачиш: одні – „дольмечери“ – перемінюються в скажених нелюдів, другі – в'язні – у вистрашену отару, що без ніякого протесту зносить фізичні й моральні знущання.

¹⁾ Скорше, скорше!

„ДОЛЬМЕЧЕРИ“

Хто ж то були ці „дольмечери“, ці скажені бестії в людському тілі, що їх відзнакою влади була палка, з якою постійно ходили й що їх головним зайняттям було биття? Хто ж були ці гончі собаки, що від ранку до ночі переслідували в'язня, що завдавали йому фізичних болів і моральних терпінь, що вбивали в ньому людську гідність та що витворювали з нього істоту з почуттям збитого пса?!

Це були – такі ж самі в'язні, як і ті, що були їхніми жертвами. При нових транспортах „капітан“ вибирав з-поміж кримінальних і не дуже обтяжених в'язнів добре підготованих і сильних, які розуміли німецьку мову. Вони мали бути помічниками німців, що поза одним гештапівцем, не знали іншої мови, крім німецької; вони передавали в'язням накази німців. Та цей рід їхньої помочі не був уже такий визначний. Зате були вони неоціненними помічниками в катуванні в'язнів. Не говорючи вже про те, що німців було небагато й вони не могли з усім самі собі дати ради, але вже сам процес биття, оте підношення руки з палкою й биття нею з цілої сили, все-таки мучить, а надто коли ще брати на увагу, що це не чинність спорадична, вряди-годи, але навпаки – що процес биття, і не тільки биття, але взагалі мучення в'язнів не переривався в таборі від ранку до вечора, не виключаючи неділь і свят. Крім цього були ще й інші невігоди: треба заходити до заводшлених бараків і там бити в'язнів, треба на дощі й болоті

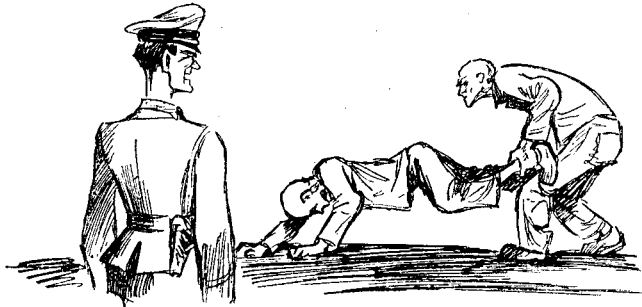
вайматися в'язнями (всякі „збірки“ з катуванням) і взагалі багато дечого подібного. І ось тут „дольмечери“ виручали вахманів. Та що там виручали – учні перевершили майстрів. Німці не виходили з себе, вони били холоднокровно. Був, правда, один раптус „Пляцмайстер“ – він мав безпосередньо всіх „дольмечерів“ під собою – цей кричав та кляв жахливо; але це був війняток. Бо в засаді німці, що б вони не робили, вони це робили без спеціального ентузіазму, ось так, як кожний військовий наказ виконується без спеціального ентузіазму. Треба дати їсти в'язневі – він дає; треба його бити – він б'є; треба випустити його – він випускає; він усе це робить, але душі в це не вкладає. Либонь ще одна причина того була: німці, коли було придивитися до їх поведіння, не ненавиділи в'язнів; вони вважали себе за членів „Herrenvolk“-у, отже – істоти вищого ґатунку, а всіх інших, тим більше в'язнів, за істоти нижчого ґатунку. Отже вони обходилися з в'язнями як із худобою чи з собаками. „Du Hund!“ – „ти собако!“ – це було загально прийняте звернення до в'язня – та чи собак або худобу ненавидиться?! . . .

Що іншого „дольмечери“. Це були просто кати з замилювання. Вони старалися не тільки за страх, а за совість. А також за – корито. Їх було коло десяти. Вони мали для себе окремих барак, чистий, без вошей. Їх обслуговували інші в'язні. Вони ходили в своїм одязі або діставали порядні казюнні убрання. Вони діставали хліба, зупи, м'яса чи мармеляди – скільки захотіли; крім того з вахманської кухні діставали харчі; і ще від „капітана“ діставали різні додатки. Вони на волі ніколи так багато й так добре не їли. І тому їм шкода було це тратити, та й ще в таборі, на те, щоб стати самому одним із „гнианих і голодних“. Але вони били не тільки за страх, щоб цього не втратити. З якою заїлістю гнав „дольмечер“-поляк за в'язнем українцем, а допавши його, з якою садистичною насолодою його лущував! Але треба признати, такий вирод бив і поляка, хоч, правда, вже не з таким захопленням і звичайно тоді, коли йому веліли. Цікаво, що за весь час могого побуту в таборі „дольмечерами“ були поголовно – поляки. Був вправді один француз, але він ніколи нікого не вдарив і був справді перекладачем для французів. Був і один українець, але й його щось по тижні скинули, бо був зам'який: не бачив я і не чув, щоб він когось ударив. Був і один москаль із України – можливо, українець по крові (на ім'я Іван Коваленко, але сумніваюся, чи воно правдиве); він, правда, бив,

але без ентузіязму та й то коли його обсервували німці, а позатим в'язні діставали від нього хліб, тютюн, сірники, а то й перепачковував листи – за останнє його скинули й посадили в тюрму; нашій львівській „вісімці“ він заявив одверто, що „капітан“ велів йому нас шпіонувати, робив нам різні дрібні прислуги та подавав нам нероз довірочні відомості, себто на ділі став нашим конфідентом між німцями й „дольмечерами“. Проте було б хибно думати, що ті поляки-дольмечери, які в насолодою катували українців і москалів, були польськими патріотами. За те, скільки вони збили поляків, скільки допустилися зради й провокацій, та скільки стягнули нещастя на своїх братів, вони вповні заслужили, щоб сами поляки з них живцем паси дерли.

Одним із таких виродків був 14-літній поляк із львівського Замарстинова – улюбленець „капітана“. Він доносив на співтоваришів і ним, як провокатором-донощиком, послуговувався „капітан“ постійно. Це настільки роззухвало отого виродка, що він (в'язень) кидався на кого попало й бив, скільки влізло. Він став просто пострахом. І „капітан“ улегалізував це його поведіння – зробив його „дольмечером“. Від ранку до вечора було чути того гидкого жовтодзюба – невдовзі він аж захрип! Це було просто обридливе явище, коли він ловив старших, нероз 40-50 літніх людей, і бив їх у задок. Але в тому полягало його завдання, як і всіх „дольмечерів“, що були німецькою виконавчою рукою: тримати всіх в'язнів у терорі й робити в табору пекло для кожного з них.

КАТІВНЯ ПРОДОВЖУЄТЬСЯ

В першій мірі треба було цей терор звернути проти ново-прибуваючих (цувахсів): у них – ще незнищені фізичні сили, у них – моральне самопочуття-гідність. Треба підірвати фізичні сили, треба споневірити людську гідність. А втім треба їх зрівняти з загальним рівнем табору. Цього за один день не зробиш. Ось тому перехід „цувахсів“ до барака ч. 1 був тільки початком їх „квартанни“.

Вранці гнали їх палками на снідання. Тільки половині дали миски. Це пляново: це дає привід бити тих, що мають миски, мовляв, поволі їдять. Люди спішаються, обливаються, можуть з'їсти тільки частину страви. Діставши миски, другі біжать: у дверях їх б'ють „дольмечери“, бо – заповолі біжать. Повернувшись з снідання, і ті другі не можуть його з'їсти, бо треба бігти митися; це знову дає – привід до биття. Подібне й при митті: люди не мають просто ні часу, ані змоги обмитися (до речі, ніхто не має рушника), але збити їх усіх за те, що скоро не миються, – часу доволі. А потім, коло 8. год., часом 9. год., починається „гімнастика“, що триває аж до полудня. Вона має за ціль якнайскорше й якнайрадикальніше виснажити весь організм людини.

Отже „чвірки“ і здебільша бігання, що тривало годинами, з постійним „Pадніј!“ і „Na d... sia'd!“ в поросі або болоті. Це було здебільша тоді, коли один „дольмечер“ вів „гімнастику“.

Але нераз приходили німці, зокрема Отто Гак, представник Гештапо з Швібусу, що його сюди відрядили. Він любив посміятися й влаштовував різні „забави“. Отже забава в „ко-

ні": один в'язень сідав другому окраком на карк і зачиначлося бігання-перегони; а підганяли „дольмечери“ буками. Або „тачки“: один брав другого за ноги й знову – біг; а „дольмечери“ валять. Або „качки“: всі прикуцують і потім підскакують; а „дольмечери“ „помагають“ палками. Або одні в'язні схиляються, а інші скачуть через них; а „дольмечери“ в моменті підскоку вліплюють бука: щоб вище скакав один із другим...

Гак має „фрайду“ з різних комічних сцен. Він не раз здіймав такі сцени, либонь, на доказ, як то в'язні в таборі весело бавляться...

Або були перегони зо скаканням через різні стільці або попід стільці, а одного разу були перегони з комбінованими перешкодами: повиносили з бараків на подвір'я столи, стільчики та ліжка (на 2 поверхи), поуставляли все це на великій і малій площі й навколо тюрми, на ліжках і головних перешкодах поуставляли „дольмечерів“, а коли їх забракло, то всяких „оферм“ з-поміж в'язнів, яким дано палки в руки, і зачалися перегони: в'язень біг попід стільці, перескакував через різні предмети, вдряпувався на двоповерхові ліжка, і за кожним разом діставав один або кілька буків у залежності від шкороі побороування перешкоди. Що то було сміху між вахманами й „дольмечерами“...

По такій „гімнастиці“ висилені й голодні в'язні бігли під буками по обід. Знову та сама історія, що при сніданні: половина їх має миски. Супа гаряча. Ложок нема. „Дольмечери“ зачинають бити за повільність їдження. Отже – випивши юшку, висипують із миски брукву на стіл, а з мискою вже другі біжать по обід, обкладаці буками.

По обіді, вже в 1-ій годині дальша „гімнастика“. Тепер на відміну – підношення рук, ніг, присід, підскоки й т. д. переплетене бігом, маршем, паданням. Так до 5-ої години.

Зчерги вечеря – подібна як обід.

А по вечері, як і попереднього дня – безпереривні „збірки“ з биттям коло дверей барака, а для відміни биття в бараці, лаження під ліжка й „Na d... siad“.

Така „кварантанна“ в бараці ч. I. тривала звичайно тиждень. Можна уявити собі фізичний і моральний стан в'язня та й ще при спанні в замкненому, смердючому бараці, при вошах і блощицях.

Проте й по тижні в'язень далі не мав спокою.

В'язні працюють у таборі і поза ним

З барака ч. 1. переводили в'язнів до барака ч. 2., а на їх місце приходили „дувахси“ з нового транспорту. В бараці ч. 2. тривала „кварантанна“ також приблизно тиждень. В'язні мали працю в таборі: замітали подвір'я, виносили сміття, чистили брукву в кухні, працювали в огороді, палили в печах, рубали дрова, виносили трупи, тощо. Їх „дольмечери“ при цьому били й палицями, і по лиці, але це не було спеціальне биття, як у бараці ч. 1. – передусім відпадала цілоденна „гімнастика“! – а в загальному порядку, мовляв, так як усіх інших в'язнів.

Щойно третього тижня – часом скорше, часом пізніше, в залежності від величини нових транспортів – в'язня приділювали до одного з робітничих бараків (чч. 5-8, потім і 13-14) Звідси вони йшли на працю поза табір. Велика частина до селян довколiшніх сіл, інші до лісу та фабрик гуми, Телефункен та ін. в Швібусі. По них приїздили вранці тягарові авта, а тих, що працювали по селах, відводили селяни, розуміється при асисті вахманів. Всі вони верталися аж ввечір, коло 6 год., а то й (від селян) пізніше, нераз в 8-ій і 9-ій ввечір.

Вони діставали вранці при сніданні дві „штулі“ (скибки) хліба – за ранок і вечір –, а по роботі діставали обідню зупу й каву. Поза табором – зокрема ті, що працювали у фабриках – засадничо не діставали нічого їсти; отже люди цілий день працювали на таборовому харчі, що на ньому й без праці ледве трималися на ногах. Одначе на практиці частина діставала додатковий харч – принаймні обідню зупу. В першій мірі ті, що працювали в селян, діставали зупу, та й ще хліб, часом картоплю й тютюн; селянин – а частіше селянка (бо мужчини були на війні) бачили, що небагато користи матимуть із

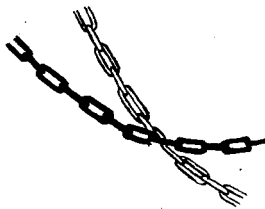
людини, яка хитатиметься під подувом вітру, отже у власнім інтересі підживлювали в'язня. З тих самих мотивів деякі підприємства варили обідню зупу для в'язнів. Але й ті, що не доставали додаткового харчу, якимось умудрялися поправити своє становище, зокрема вимінюючи різні частини гардероби на хліб і тютюн.

Отже здебільша перехід до праці в'язнів – це називалося приділенням „на команду“ – означав поліпшення долі в'язня.

Однак перехід в'язня до робітничих відділів зовсім не означав, що він звільнений від побоїв німців та знущань „дольмечерів“, або що через зайняття вже не було на такі знущання часу. Часу було доволі й по 6 год. ввечір і перед відходом на працю вранці. А втім на те служили – неділі для тих в'язнів, що в неділі не працювали (інші працювали й в неділі). Звичайно по обіді робили збірку всіх в'язнів – кількості людей – уставляли їх у чвірки й зачиналася „гімнастика“. Навколо одної й другої площі йде довга кольона; по боках „дольмечери“ з палицями кричать „раз, два, три, чотири“ і б'ють палками тих, що не тримають кроку. За хвилину „Biegiem!“, а потім як звичайно „Radnij!“ і „Na d... siad“. „Дольмечери“ мають широке поле до попису: той запізно впа, тамтой рухаться, а ще інший але сів – в за що бити. Але вони б'ють і коли немає защо: летить кольона в гальопі, а „дольмечери“ розставлені в різних місцях валять коло попало. А вже не дай Боже, коли комусь віддиху не стає й остається позаду: того так обпарять буками, що він останки сил добуває, а летить.

„Гімнастика“ продовжується годину, дві, три... Люди висилени доостанку, збиті, мокрі від поту, брудні від землі, по якій постійно валялися.

Такий то недільний „відпочинок“.

ЖІНКИ В'ЯЗНІ

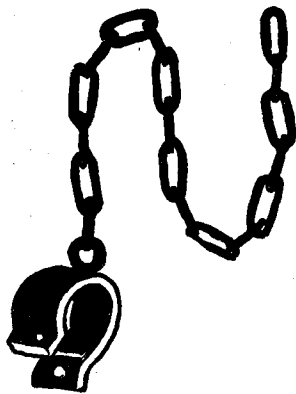
Жінки в таборі мали куди легший режим. По прибутті до табору вони переходили тільки формальності в канцелярії, віддавали речі до магазину й купалися. Їх не били при прийманні, не давали їм казньонних лахів, їх не стригли, вони не переходили квантанни й до них нічого не мали „дольмечери“. Вони переходили до жіночих бараків, які стояли під кермою старої (коло 60-літньої) доволі людяної „вахмайстрихи“ Кохлер. Помічницею Кохлер була криклива й ординарна німkinя, а ця знову добирала собі до помічи дві „дольмечерки“ – звичайно одну німkinю й одну польку, – не менш простацькі жінки. Одначе це далеко не „дольмечери“. Передусім вони не били жінок-в'язнів. Правда, кричали, лаяли їх, але й тут треба признати, що ці лайки далеко-далеко відбігали від „дольмечерських“.

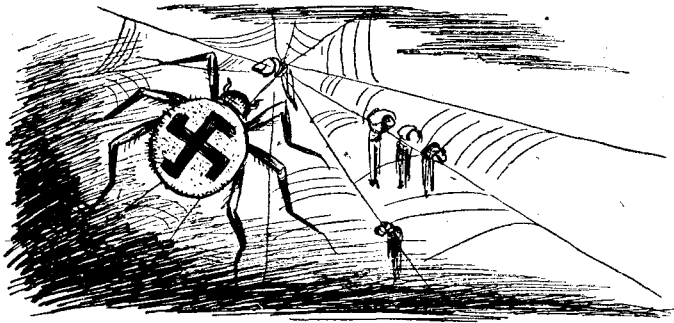
Жінки ділилися на три категорії: німkinи (вони звичайно сиділи за статеви́й зв'язок із чужинцями) творили першу категорію; вони мешкали в окремому бараці (ч. 12) і взагалі – „вища раса!“ – були на упривілейованому становищі; звичайно нічого не робили або найвище помагали в кухні й добре їли; а втім не було їх багато – найбільше кільканадцять. До другої категорії належали польки, чешки й французенки; вони також були в окремому бараці (ч.11); вдень вони звичайно переходили до бараків, де плели солому для рогож. Третя категорія – це робітниця „Ost“ – українки й московки – ці мешкали в двох бараках (ч. 9 і 10); вони в більшості ходили на працю поза табір, найчастіше до селян, але також до пиварні, шпиталю, тощо.

Жінки також не так голодували як мужчини. Ті, що працювали поза табором, діставали додатковий харч, а з тих, що

в таборі, одні працювали в кухні, а й для інших кухарі мали огляд більший, ніж для мужчин.

Отже в загальному жінки малися ліпше, ніж мужчини. І присутність їх добре впливала на мужчин. Але не з тих причин, з яких вахмайстри вистоювали при жінках і „романсували“, хоч і це не було без наслідків: тоді в'язні мали спокій від знущань. А втім статевого гону не можна брати на увагу – люди були надто висилені й вимучені. Зате жінки вносили до табору урізноманітнення, рух, кольори, коротко – щось відмінне, чим можна було порадувати око. Жіночий щебет і спів підносили настрій. А втім було потішаючим навіть те, що вони були не так поневірювані...

ЩОДЕННИЙ УКЛАД ЖИТТЯ В ТАБОРІ

Тюрма й робітничі бараки (включно з жіночими) мали зовсім відмінний уклад життя.

Тюрма поміщувала коло 60–70 людей, але число в'язнів постійно більшало. Вона підлягала вахмайстрові Крафтові. В цивилі він торговельний агент із тутешньої околиці; типовий прусака, суворий і жорстокий, але жорстокий на холодно, без пристрасти. Середнього росту, чорний, сухорлявий, мав у лиці щось драпіжного й чортівськи-хитрого – якусь мішанину шуліки й Мефістофеля.

Всі бараки поза тюрмою підлягали т. зв. „Platzmeister“-ові в SD, Клінгелеві, прусакові, жорстокій людині, з тою різницею від Крафта, що цей – білявий – ходив завжди набундючений, так що справляв враження злющої ланцюгової собаки, і страшенно верещав при кожній нагоді, при чому вживав ординарно-комічних висловів або порівнянь. Зокрема в різних формах уживав слова „Hund“ (пес) на адресу в'язнів: і саме „Hund“, і „verfluchter Hund“, і „Schweinehund“, і „Himmels-hund“, і „Scheißhund“¹⁾. Він не бив часто – мав до того „дольмечерів“ – але коли бив, то бив без пощади. Одного разу, коли хворі, в яких дехто ледве тримався на ногах, вийшли до вечірнього „апелю“-збірки, він за те тільки, що хтось необачно наплював на дерев'яну засуву, якою замикалося наніч двері, збив власноручно всіх хворих, і то бив, не дивлячись, що люди

¹⁾ Пес, і проклятий пес, і свинський пес, і небесний пес, і вас... пес.

мали рани на тілі та що дехто за одним його ударом перевертався на землю.

Отже Крафт і „Пляцмайстер“ кермували життям табору.

Вже в 5. год. вранці будилися робітничі бараки: „дольмечери“ відчиняли двері бараків, що були замкнені наніч. З бараків виносили до лятрини бочки, уставлені в бараках наніч, і в'язні йшли до лятрини, а потім митися. Зчерги наступала збірка на снідання: перед кожним баракком уставлялися в'язні в дворяд і бігли по порядку бараками до кухні, де уставлялися в чергу; один чи два з них передавали гуртом усі миски даного барака – ніхто не мав своєї постійно вживаної миски, а щоразу їв із іншої – і кухарі кожному зокрема видавали миску супу та хліб. Зараз по сніданні – збірка „на команди“, де відчитували прізвиська в'язнів, призначених до того чи іншого підприємства чи села. Тут уже стояли вахмани, що зараз забирали викликаних людей. Підчас цієї ранішньої збірки не обходилося також – хоч це було рідше – без „Вруць“, „Бегем!“ з дикою біганиною всіх робітничих бараків, биттям і прокльонами. В тому часі, коли мужчини збиралися на великій площі, жінки робили це на малій – під вікном своєї камери був початок жіночих відділів. Коло 6. години – взимі 7 год. – „команди“ відходили з табору й наступала тиша.

Але не надовго: зачиналося катування чи там „гімнастика“ барака ч. 1. та роботи на подвір'ї барака ч. 2.

В 8. годині приходив до тюрми Крафт. Він мав до помочі т. зв. каліфактора, яким був спочатку німець-комуніст Макс Павль, що вже 9 років волочився по різних таборах і тюрмах. (До речі: я дуже дивувався, як він ще взагалі живе.) Коли Павль виїхав до іншого табору, його функцію перебрав німець із Котбусу, Руді Крістіанус, „політичний“. Павль у ролі помічника Крафта, хоч в'язень, мав певну ексекутивну владу, зокрема міг бити в'язнів, скільки хотів; правда, дуже рідко, але він користав із того права. Павль мав також помічників, що замітали коридор, виносили кіблі й приносили воду та виконували інші помічні функції. В збірних камерах 5. і 6. помічну ролю грали також „Ціммеркомандант“-и, що мали ексекутивну владу над в'язнями своєї камери. До речі, вони могли безкарно бити (своїх товаришів) скільки хотіли, як взагалі кожний, хто бив в'язня, був тут мило бачений.

Отже Крафт відчиняв наперед камеру ч. 7. і випускав Павля. Цей відмикав поодинокі камери й випускав спочатку своїх

помічників, а потім пускав до лятрини наперед „малі камери“ – німців і французів – нас вісім залишалися в камерах і тоді помічники каліфактора приносили нам воду до миття та виносили кіблі. В тому часі, коли „малі камери“, вийшовши з лятрини, ходили колом на малій площі, Павль випускав до лятрини камеру ч. 5., а зчерги ч. 6. Крафт підчас виходу й поверноту тих камер стояв при дверях і бив в'язнів палицею по плечах.

В'язні з камер 5. і 6. були українці, москалі, поляки й чехи. Все обдерте, побите, вошиве, голодне – жахливі типи. Їх постійно били, ганяли, як і тих із барака ч. 1. („Гімнастика“), а інакше сиділи вони в засмородженій і брудній камері, де люди також не рідко взаємно билися або де бив їх „недоторкальний“ командант камери. Людей, які ввійшли до тих камер у розквіті сил, по кількох тижнях нераз просто тяжко було пізнати, так були фізично зламані.

По „кібльованні“ приносили снідання. При роздачі камерам ч. 5. і 6. Крафт побивав поодиноких в'язнів. Причина завжди знайшлася: той миску не тримав добре, другий не біг скоро до камери назад, третій прохав кухаря додатку, четвертий не стояв рівно в ряді, а інший просто йому не подобався. А втім він нікому не казав, за що його б'є.

І ось 8.45 год. всю цю роботу покінчено. Крафт забирався. Вертався він аж по 9-ій годині і в трьох партіях (камери 5. і 6. та малі, без нашої вісімки) випускав в'язнів митися до лазні. А щодо нашої „вісімки“, то поодинокі з нас ішли тепер на прохід. Початково Крафт дуже на нас звертав увагу. Але шість годин денно вистоювати з в'язнями на проході, може вже за кілька днів сприкритися. І увага також притуплюється. Ну й погода не все така, щоб цілими годинами перебувати на дворі. Тому по якімсь часі Крафт прийшов до переконання, що краще йому пересиджувати в жіночому бараці, і там забавлятися розмовами, а тільки час-до-часу дивитися на нас через вікно, залишивши нас на опіку Павля. А нераз, коли Павль був зайнятий, то проходжувалися ми без ніякої опіки. Я – як і інші з „вісімки“ – користали з того: ми порозумівалися взаємно – той, що був на проході з тими, які були в камерах. Проходжуючися колом на площі, при наближенні до вікон крайніх камер, я кидав одну фразу вбік вікон, найчастіше до Левицького, або ловив фразу, яку звідти мені кидали. Таким способом за годину, а навіть за півгодини можна було передати собі доволі багато. Нас, правда, денунціювали інші в'язні – німці, „дольмечери“, каліфактори – але ми заявляли, що ми

тільки не „поздоровляли“ себе. Таксамо нав'язували ми розмови з іншими в'язнями, на дворі.

Крафт не все сидів у жіночому бараці або в канцелярії. Він займався також іншими камерами, зокрема переводив муштру з малими камерами, а коли верталися з миття камери 5. і 6., то робив із ними сам або при допомозі каліфактора чи „дольмечерів“ „гімнастику“ на взір барака ч. 1. Отже „Nieder!“, „Auf!“, „Laufschrift!“¹⁾ – і буки.

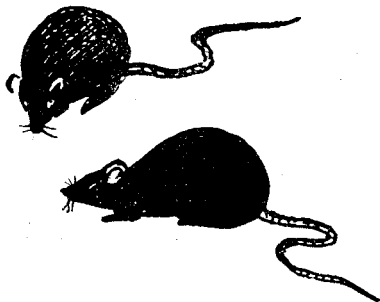
Вернувшись до камери, я говорив через стіну з Войновським, а зчєрги відкривав вікно – воно було також крайнє як Левицького – і порозумівався з тими з нашої „вісімки“, які зчєрги виходили на прохід. Але це не траплялося кожного дня.

Один раз тижнево приходив голити нас в'язень-голяр, а кожної суботи вранці було миття всіх камер – виливано стільки води, що цементові долівки сохнули до – другої суботи.

По обіді, що його приносили до тюрми в 12-ій годині, тюрму замикали до 3-ої години. Тюрма спала. І так не було що робити, бо було зимно. Тільки, коли стало тепліше, я відкривав вікно і спостєрїгав рух у таборі, нав'язував балачки з в'язнями в шпиталі, у вівтірки й п'ятниці старався побачити новий транспорт, а то й прислухався до співу жайворонка, приглядався як ліс покривається щораз більше листям і як поле зеленіє, щоб за хвилину бачити, як катують в'язнів і чути їхні крики.

По 3-ій годині приходив Крафт – і відбувався прохід, „кібльовання“, приносили воду, палили в печах, і була „гімнастика“ камер 5. і 6. – „eins, zwei, drei, vier!“, „Nieder!“ і – палки.

А в 6-ій годині вечєря й тюрму замикано.

¹⁾ „Долів!“, „Встань!“, „Бігом!“

З ТЮРЕМНОГО ВІКНА

Зате від 6-ої години починався рух у таборі. Я ставав на лавку при вікні й вже не покидав вікна аж до вечірнього апелю, а то ще довго потім стояв при ньому. Хіба що був дощ і зимно. Тоді було прикро – тоді я не міг собі місця знайти – я міряв кроками камеру, підспівував собі, вчився напам'ять довгу гуцульську колядку, знайшовши її в газеті з минулого Різдва, яка випадково попала до моїх рук, клався на причу, щоб за хвилину з неї зіскочити, втікаючи перед думками, які напосілись на мене. Самота в тюрмі – страшна річ. І я втікав перед нею до – вікна. Це було заборонене, але треба було бути обережним. Через вікно я бачив інших людей, я деколи говорив із ними, я вже не був сам. А втім мої товариші з інших камер, що не сиділи самі, також у тому часі були при вікнах. Бо було на що дивитися.

По 6-ій годині вертаються „команди“ з праці: групами, так, як їх відвозили з фабрик та інших місць праці.

Біжить група французів. Є „Телефонка“. Всі завжди мають найновіші вістки: коло радіоапаратів працюють і мабуть знаходять можливість послухати Лондон. Вони й голоду не відчують, як інші: дістають посилки „Червоного Хреста“, та родини й приятелі дбають про тих, що попали до таборів. Звертає мою увагу присадкуватий француз, атлетичної мускулатури тіла. Він завжди біжить „приписово“, навіть коли на нього не дивиться ніякий вахман. Підтюшцем вертається з праці й за хвилину підтюшцем вибігає з барака

без сорочки, з рушником і милом у руці, митися. За якийсь час вертається (тим самим підтюпцем) і за хвилину вибігає з мискою до кухні, по вечерю; він і з повною мискою зупи підтюпцює назад до барака, звідки вже не виходить.

А ось вертаються маленькі групи українців. Вони працюють у „баверів“. Один несе під пахою маленький мішечок – видно зразу, що картоплі. Той тепер напевно думає, скільки штук картопель треба дати „гайцерові“ при дезинфекційній печі за те, щоб зварив картоплі ще сьогодні ввечері. Другий має щось підозріло видуту пазуху; і справді, коли він думає, що ніхто з німців чи „дольмечерів“ його не бачить, витягає чвертку хліба – скільки то десятків голодних слідить його зависними очима!

Вертаються групами жінки – вони не біжать, тільки скоро йдуть і балакають притишено, щебечуть.

– Добрий вечір, дівчатка! – здоровлю трьох українських дівчат, що переходять попри моє вікно. Вони сповільнили крок.

– Добрий вечір! Вам не скучно самому?

– Та скучно. Але що робити?! Хіба попрохайте в команді, щоб мене перенесли до вас – кидаю їм жартом навздогін. У відповідь веселий сміх.

З положеної напроти амбулаторії чути крик. Відкриваються двері – вибігає якийсь в'язень, а за ним SD, санітет, якого всі тут кличуть „доктор“. „Доктор“ допадає в'язня й обкладає його п'ястуками по лицю, по голові, копає його й кричить:

– Ти, проклята собако! Ти, брехуне один!

Так і не знати, про що ходить. А вдодаток „доктор“, залишивши збитого в'язня на подвір'ї, вертається до амбулаторії. Там чекає на перев'язку кілька в'язнів, що поранили собі при праці руки або ноги.

Жінки несуть вечерю. Проти мого вікна, коло дверей до шпиталю, стоїть кілька в'язнів із мисками, укритими під блюзкою. Вони саме – чатують на жінок, які несуть вечерю, щоб випросити в них миску зупи. Між ними один високий, чорнявий, десь так 40-літній; лице в нього інтелігентне – я називаю його „професором“ – хоч поза тим він босий і в лахмітті та виглядає скорше на „босяка“. Він тримає штивно голову й корпус, напевно має боляки на плечах, а може має щось із хребетним стовпом. Він завжди поважний і сумний; ніколи не бачив я усмішки на його обличчі. Він і рідко коли говорить – зачув я всього кілька разів уривані слова, по-московськи. Але він може бути українцем. Я вже раз пробував

з ним заговорити – тоді він стояв сам – але на мій заклик він навіть не звернув уваги. Не тому, щоб не хотів чи боявся вступати в балачку, а не чув мого заклику, та коли й чув, то просто не міг припустити, що це до нього, що його хтось може кликати й що хтось хоче з ним поговорити от так собі, просто для розваги. І потім я не поновляв спроб – просто боявся розчаруватися: може відповідь мені грубо на мій заклик, може він дурніший ніж я собі його уявляю, може . . . багато чого може бути. Тим більше, що бачив я, що „професор“ не виявляв найменшого зацікавлення своїм доквіллям, а навпаки, ціла його істота висловлювала якусь холодну байдужість. Він, що цілими днями вистоював на порозі шпиталю, де лікувався, проти мого вікна, він ні разу не глянув на моє вікно й на мене, який не раз годинами дивився на нього. Я тоді питав себе: про що він думає? Чи він довів себе до стану отупіння, своєрідної Нірвани, коли нічого не думаєш, як це пробує я не раз робити? Чи він цілковито заслуханий тільки в свій власний біль? І ось цей постійно зрезигновано-байдужий „професор“ тепер – чагує. . . Він пильно слідкує, до якої жінки з тої групи, що тепер надходить, має підійти, щоб дістати зупу, і чи поблизу нема якого вахмана чи „дольмечера“. Два інші, які стояли коло нього, побігли до жінок. „Професор“ підбігає також, штивно тримаючи горішню частину тіла. Все відбувається під моїм вікном: „професор“ блискавично витягає з-під поли миску, жінка на ходу переливає до неї зупу з своєї миски і „професор“ поспішно відходить до шпитального барака, за ним ще другий подібний щасливець. А третій дістає „коша“ і тепер зайняв знову попереднє місце: він чекатиме на дальші групи жінок. . .

„Доктор“ увійшов до шпитального барака. За кілька хвилин виходить. Чую свист, потім крик:

– Dwojka czterech!

Це значить, що барак ч. 2. має прислати чотирьох людей. Я вже знаю, що це означає: ось іде четверо людей і несе білу велику паку-домовину. З ними „дольмечер“. Заходять до шпиталю, звідки за хвилину чути вигуки (по-польськи):

– Що ти, ск. . . сину, боїшся діткнути трупа?! Тягни його за ноги! Не так! Ти другий бери його за голову! Тільки не виверніть його!

З шпиталю несуть домовину з тілом і несуть до трупарні, коло лятрини.

— Хто то помер? — питаюся одного з в'язнів, що показався в дверях шпиталю.

— Один чех.

— Що йому було?

Знизав плечима, мовляв, не знаю.

Раптом свист. Довгий, що зчерги переходить у „трель“.

Збірка!

Всі вилітають із бараків і женуть стрімголов на велику площу. Крик „дольмечерів“, які неначе з-під землі з'явилися й б'ють палицями навколо себе: „Прендзей, к... ці маць!“ Юрба добігла до великої площі.

— Вруць!

І юрба жене назад до бараків. Тут при дверях стоять уже „дольмечери“ і обкладають буками тих, що стовпилися коло дверей. Ледве в'язні вбігли до бараків — знову свист. Гальоп соток нг. Зкову „Вруць!“. Гальонада пудовжується. Биття також.

Черговий свист. Збірка!

За хвилину доноситься з площі рев. Когось б'ють. До вікна шпиталю підходять хворі й дивляться вбік площі, де відбувається екзекуція.

— Що там таке? — питаюся одного з хворих.

— Це б'ють тих, що сьогодні втікали з роботи. Четверо їх. Вчора застрелили одного, як утікав. Той кульгавий на ногу вахмайстер застрелив.

Екзекуція відбувається на очах усіх. На пострах. Кожному по 25 буків. Крик і рев. А потім усі женуть до бараків.

„Капітан“ іде. Він ходить в елегантному цивільному убранні, тільки моряцька шапка на голові. Середнього росту, відгодований, пульхне й виголене лице, робить враження скорше урядника банку чи біржевого маклера, ніж гештапівського наставника К.З.-у. „Капітан“ був на екзекуції й тепер обходить табір. Він заглядає через вікна до середини бараків, затримує й розпитує в'язнів, що їх стрінув на подвір'ї. Побачив когось у вікні камери ч. 6. Кричить. Буде „авантура“. Я вже заздалегідь зійшов із вікна й надслухую, коли „капітан“ відійде.

Знову свист. Збірка. Знов юрба, біг, крик, биття... „Вруць!“ Раз, другий, третій. Вкінці зібралися. Відчитують прізвища. Цим разом це найпримніша збірка й усі в таборі в напружено прислуховуються до відчитуваних прізвищ. Ціла тюрма також надслухує. І наша „вісімка“. Я знаю, що при сусід-

ньому вікні притулив голову до крат і надслухує Войновський, а при дальшому вікні Костик Мельник, а ще далі Бігун. Бо посылки з дому вчитують. Але наших нема...

– Нема, нема ні вітру, ні хвилі з нашої України... – кидаю вбік вікна Войновського.

– Ой нема, нема... – чую у відповідь.

– Інженере, не маєте що закурити? Вмираю за тютюном... – доходить із „вісімки“ голос Костика.

– Не маю, друже. Я вчора курих висівки соломи з сінника, а сьогодні стругав мітлу. Фе! обридливе! Маю на місяць спокій.

– А Ви спробуйте сушені ф'юси з кави! – каже Войновський.

Весь табір, разом із вахманами, на збірці, на середині площі. Коло тюрми тихо й тому можна говорити.

Але збірка покінчена. Юрба женє до бараків. Войновський стукає мені знак остороги. Зіскакую з вікна. Відкривають двері тюрми. Це вахмайстер іде по тих, що дістали посылки з дому – „дольмечер“ ще раз відчитує прізвища і вони виходять до бюра; їх відхід спостерігаю з вікна.

В дверях шпиталю став якийсь в'язень із робітничих бараків і веде торги з одним із камери ч. 6. Той із „шістки“ дав светер, а хоче за це буханець хліба й пачку тютюну. Умовляються на завтра вранці перед сніданням, бо тепер не можна наблизитися до вікна – надто ясно й забагато людей крутиться.

З шпиталю вийшов і став коло дверей в'язень, на якого звернув я вже перед кількома днями увагу, бо він українець. Років із тридцять. Коли він глянув на мене, починаю розмову:

– Ви звідки?

– З Харкова.

– Фах який?

– Залізничий машиніст.

– А що в Німеччині робите?

– В лісі, хай його!...

– А пощо ж ви їхали до Німеччини?

– Я їхав?! Забрали мене!

– А за що сидите?

– То бачите так: дев'ять місяців був я в „бавера“, який возив дрова з лісу. Сукин же він син був отой бавер! Подумайте, всі робітники виходили від нього каліками: той ноги поламав, а той руки. Від кльоців, що їх „бавер“ необережно, а то й умисно кидав. Мені також зломив два пальці в руці. Я думав, що врешті тепер відйду від нього. Коли вернувся я з

шпиталю, прошу його звільнити мене. А він ні. Тоді я до „Arbeitsamt“-у. Але й „Arbeitsamt“ не дозволив. „Бавер“ також там був. Кажу їм – та ж піду до іншого „бавера“ працювати. Ні та й ні. І тоді я сказав в „Arbeitsamt“-і одверто, що хай мене заарештують, хай мене заб'ють, а я не вернуся до того „бавера“. Втечу, а не вернуся. І забрався від нього. Пішов на роботу до другого в іншій місцевості. Але поліція знайшла мене й заарештувала. І ось уже другий місяць сиджу й не знаю, як довго буду сидіти, але щоб я мав ціле життя тут сидіти, а я не піду до того сукиного сина. Не думайте, що мені тут гірше, ніж у нього. Таксамо в нього голодував й ще гарував від ранку до ночі й дивився, чи не заб'є мене або не поломить руки-ноги.

– А чому ж Ви тепер у шпиталях?

– Та ходив до лісу на роботу й придавило мені бік.

– Що ж Ви такі необережні?

– Та який там необережний! На погах ледве стояв. Цілий день тільки на цім таборовім харчі. Ну куди там!...

Перериваємо розмову, бо до бараків вертаються з бюро ті, що дістали пакунки. Пакунки повідкривані. При контролі частину посылки забрав декому „доктор“, мовляв, забагато дістав і треба взяти для шпиталю. Але й решта не вільна від контрибуції. До бараків один за одним зачинають ходити „дольмечери“ – хочуть дістати „закурити“, хочуть і з посылки дістати щось ліпшого. Не до кожного барака прийшла посылка, не кожний „дольмечер“ щось дістане. Тоді то починається: і кілька буків на задок кожному, і незчисленна кількість разів „Na d... siad'!“ . Вийшов один „дольмечер“, прийшов другий і на відміну: „Под лужка!“ і гавкати! Вийшов другий, прийшов третій і знову „Na d... siad'!“ . Ці „дольмечерські“ проходи переривали час-до-часу щораз нові збірки.

Ось свист і збірка. Вона, як і попередні, з биттям, криком. Цим разом викликають тих, що мають від'їхати до іншого табору. Завтра вранці почнеться з ними процедура: купання, дезинфекція, віддавання покривал, мисок та убрання.

В міжчасі вертаються до тюрми ті, що отримали пакунки. Коли це в'язні з камер ч. 5. і 6., то до завтра вранці з тих пакунків і сліду не буде. Частиною треба поділитися з другими, а решту з'їсти, бо вкрадуть вночі. Хіба треба б спати з пакунком під голювою.

Знову свист і збірка. Відчитують тих, що мають бути завтра звільнені. А потім знову збірка з відчитуванням нових

„команд“ на працю, бо настали зміни через звільнення та виїзд до іншого табору. Нераз у канцелярії чи в магазині потребували одного чи другого в'язня, але засадничо ніхто не знав, в якому бараці він є; і скликувано цілий табір на збірку. І ці збірки були також із поневір'янням людей.

Аж врешті приходила остання збірка – вечірній апель. Тепер в'язні не збиралися на великій площі, а – кожний поїд своїм бараком – уставлялися в два ряди на чолі з командантом „штуби“. Замикано всі віконниці. Кількох вахмайстрів у супроводі всіх „дольмечерів“ ходили від барака до барака. Команданти „штуб“ при наближенні цього почоту голосили „Achtung!“, а зчерги – барак такий то має стільки то людей. Один вахман провірював це число, другий записував. Падала команда: „Alles gein!“ і всі гурмою летіли до барака. А тут при дверях уже чекали „дольмечери“, щоб зачинити двері на ніч, і били палками людей, що стовпилися в дверях. Потім зачиняли двері на колодки.

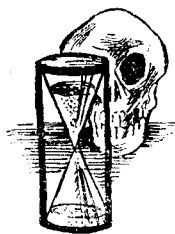
Так закінчувався день у таборі.

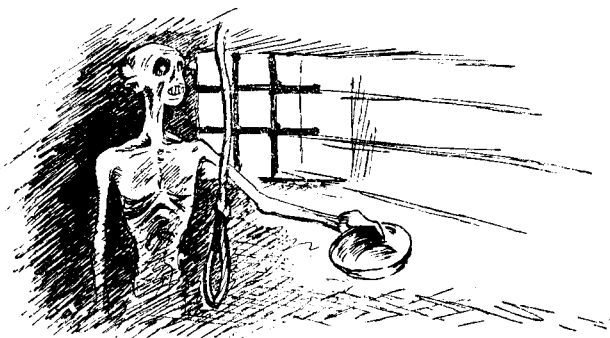
Я ще довго стояв при вікні. Нераз доносився спів із камери ч. 5. або 6., а частіше з жіночих бараків. З якою насолодою слухав я, як на чотири голоси жінки співали:

„Випрягайте, хлопці, коні“...

А потім наступала тиша.

Я дивився через ґрати на зоряне небо й молився...

ГОЛОД

Биття й взагалі знущання це була перша ознака табору, що похолонювала цілу істоту в'язня. Але була ще й друга, також дошкульна й під фізичним і моральним оглядом. Це був – голод.

Зупа з меленими кістками вранці, миска зупи з брукви на обід, пів літри кави ввечері та 2 куски хліба з мармолядою й маргариною – ось такий був цілоденний харч. Тільки раз тижнево, в неділю, була інша зупа: з моркви, картопель чи круп. Час-до-часу в обідній зупі можна побачити слід товсту у формі маленьких колісцят та слід м'яса у формі міліметрових кульочок печінки чи ковбаси (кінської – як загалом твердили). За 7 місяців мені випадково попала один раз кістка з куском фляка, два рази маленький кусок сала й один кусок шкурки з сала. Отже на ділі м'яса ми не їли. А щодо брукви, то вона початково була крайна в кістки, а потім сушена. Зупа з сушеної брукви тхнула гноївкою. В травні додавали до неї кислих помідорів, що робили з зупи просто оцет. Вона спричинювала закріп. З оцтом чи без оцту – треба було нераз – не вважаючи на голод – примушувати себе це їсти. Вассиян випивав трохи юшки й просто не міг проковтнути решту. Левицькому бруква шкодила на шлунок. Бойдуник тільки частину її міг їсти. „Одначе зупа з брукви була ще найпоживнішою. Бо навесні давали якесь незнане зілля, здається, лісне, вирване з корінням і подаване з тим же корінням, і ще з піском вдоваток: одна-дві ложки піску оставались у мисці не враховуючи того, що з'їлося з хабаззям. А в червні прийшло листя свіжої кагусти, що на відміну викликувала розвільнення.

Хоч я мав деякі запаси зо Львова, що їх зрештою розділив на малі пайки, але дуже скоро відчув наслідки таборового харчу. Вже по тижневі з'явилося почуття ненасиченості – людина їла, але неначе трави наїдалася. По двох тижнях почув я упадок сил і почуття голоду стало сильніше. Вдодаток я затроївся „гріншпаном“ із ложки, гарячкував і один день зовсім, а кілька днів частинно стримався від їжі, так що дуже підупав на силах. А у Войновського навпаки: температура його впала нижче 36 °С і зачалися історії з „дванадцяткою“. Обом нам „доктор“ приписав подвійну порцію зупи. Але це так дуже не допомогло, а при ліснім хабаззі, що змінило брукву, справді не мало великого значення, чи з'їлося його два рази більше, чи ні. А втім і ця додаткова порція також невдовзі урвалася, і в травні, отже в півтора місяця по приході до табору – прийшло почуття справжнього голоду. Воно вже не покидало мене ні на хвилину.

Це не тільки оте фізичне сосання, що його має кожний, не з'ївши обіду чи вечері чи там постивши один чи два дні. Це не тільки упадок фізичних сил, почуття загальної тілесної слабости: вам підкошуються ноги й ви здебільша лежите. Внаслідок недоживлення й браку потрібних складників у мене почав розквітатися весь організм: передусім серце працювало щораз гірше й я чув постійно в ньому біль; зчерги rapidly почали псуватися зуби; далі я постійно мав діло з шлунком, а вкінці з очима. Це все побіч загального ослаблення, що проявлялось отим характеристичним дрижанням ніг. Це було поступне виснажування, повільне конання тижнями й місяцями. А рівночасно з тим психіка людини мінялася: „Голодній кумі хліб на умі“ – ви від ранку до ночі думаєте про їжу, неначе голодний звір. Вам і вночі сниться їжа. Ви на всі справи ваші й не-ваші дивитеся під кутом їжі. Коли це триває тижнями й місяцями – ви психологічно худобієте. Ви це виразно чуєте, так як і чуєте, що ви повільно конаете. І ви бунтуєтеся проти смерті з голоду. Не проти смерті, а проти смерті з голоду. Я вже був поставив над собою хрестик – з тюрми живим напевно не вийду. Але все ж в мені постійно нило, як хворий зуб ние, що я повільно здохну з голоду; саме здохну. Я не хотів цього. Я бори́кався безсилно з думками, як вийти з цього. І не бачив виходу. Самогубство? Я думав над самогубством. Але щось у мені проти цього бунтувалося: я ж маю дитину. Не хочу, щоб мій син мав батька-самогубника. Отже витримати?! Себто мучитися до останнього від-

диху? Пощо?! Для якої цілі? Я кинув тоді німецьким слідчим:

– Волю жахливий кінець, ніж цей жах без кінця. Розстріляйте мене!

– Die Preußen schießen nicht so schnell! (Прусаки не стріляють так скоро) – дістав я у відповідь.

Ось де закопано собаку! Голод був засобом німецької політики. В конкретному випадку супроти мене й нашої „вісімки“ – вимусити на нас зізнання та заломити нас морально; тому то конфіскували нам посилки харчів із дому й від української суспільної опіки, заборонили додаткові пайки та видали тайні інструкції, щоб ми щодо харчу були більш упосліджені, ніж інші в'язні, а зокрема доручили наглядати над нами, щоб інші в'язні не ділилися з нами харчами з посилок; нам слідчі одверто обіцяли поправу, коли змінами наше наставлення. Це щодо нас. А в загальному голод був засобом політики „Herrenvolk“-у супроти націй-слуг, німецький засіб класти других на коліна, ломити морально, упідлювати, ухудіблювати, не говорячи про підривання фізичних сил і винищування чужих народів. Мільйони полонених – скільки ж у тому українців! – померло від голоду вже в першому році війни. Мільйони інших, отих „вільних“ робітників із „Ost“, що мали бути тяглою німецькою худобою, дістають харч небагато відмінний від цього таборового. Коли ж вони досі не вигинули з голоду то тому, що кожний рятував себе, як міг, розуміється, нелегальними засобами. Частина з них, зловлена, опинялась у таборах. І тут люди борикаються, рятуючись як можна: тільки війнятки з-поміж українців і москалів діставали посилки від членів родини або приятелів. А тому радили собі всяко: той ішов на роботу до села й якимсь перебув; той на фабриці вимінював речі; той крав у кухні, той жебрав у жноок; той, як помічник каліфактора, діставав додаткову зупу; той мав короткий речинець кари й перетривав. А інші, здані тільки на таборовий харч, чахли на очах.

Бо ж таборовий харч це було „замало, щоб жити, а забагато, щоб умерти“, але вмерти зараз. Коли б людям узагалі не давали їсти, то за тиждень чи десять днів усі поголовно погинули б. Та тут було повільне конання, з тим, що на кінці стоїть смерть, але не обов'язково з голоду, як безпосередньої причини. Ось Войновський, який уже невдовзі дістав знижку температури, мав зчерги забурення шлункові й забурення серця з численними нападами. Коли б Войновський чи я з своїм розхитаним через голод організмом дістали серцеву ата-

ку й померли, то напевно офіційно було б сказано: помер на серце, хоч фактично – вмер від голоду. Бо ж голод був би пра-причиною смерти.

Саме ось так було в таборі: шпиталь, що був напроти мого вікна, був завжди переповнений. Це були здебільша жахливі типи, виголоджені кістяки, гіндуські тиши, що подібних до них бачив я на знімках із голодових катастроф в Індії чи хоч би в Україні в 1933. Нераз у соняшні дні вони виходили на кусник вільного простору коло шпиталю: один лізе рачки, другий шкандибає, підпираючися дошкою, третій посувається, тримаючися стіни, інших виносили загорнених у покривала. Висохлі, в лахміттях, брудні, тижнями немиті, обвошивлені, босі. Ось до якого стану дійшли люди, що вкрали курку чи кілька картопель або не пішли один день до праці.

– Так виглядає „Нова Європа“ Гітлера! – кинув я вбік вікна Войновського.

Але деяких хворих у шпиталі я взагалі не бачив: вони лежали на ліжках, бо вже не могли підвестися й вмирати. На весні вмирало тижнево кілька людей.

Бувши раз у „доктора“, я запитав, вдаючи наївного, що то за причина, що так багато людей умирає в шпиталі.

– Багато?! – обрушився він. – По інших таборах тої самої величини, що наш, вмирає по 10 людей денно.

(У мене перелітає думка: отже 3500 душ річно, або пересічно що 2–3місяці вмирає весь табір.)

– А від чого вмирають? З голоду? – питаюся.

– З голоду?! Ніхто з голоду не вмер! Навпаки – з обжирства. Ось учора: зробив я одному впорскування й наказав сувору дієту 24 години. А він зараз по впорскуванні зжер миску зупи. І вмер!...

Отже люди вмирати на всякі можливі хвороби, зокрема дуже часто від ... обжирства, тільки не від – голоду. Такий спосіб думання мав не тільки „доктор“. Так думав і Гебавер, в'язень-німець, що сидів за статевий зв'язок із білорусинкою.

– На тому харчі ніхто не може вмерти з голоду. Голод був би тоді, коли б люди взагалі не діставали їсти.

– Не чіпайтеся слів, а гляньте на суть справи! Через недоживлення в людей розхитується організм, перестають нормально працювати й недомагають ті чи інші його частини; люди дістають різні хвороби й вмирають. Ви кажете, що ці хвороби це причина їх смерті. А я тверджу, що люди вмирають від голоду, яка б уже там безпосередня причина смерти не була.

Бо постійне голодування є причиною всіх тих хворіб, що спрваджують смерть.

Отже не від обжирства, а таки від голоду гинули люди. Виголоднілі люди накидалися на харч, не думаючи про наслідки. Через голодування люди схудобіли. Вони ставали ненормальними. Пажерливими. Вони бажали заспокоїти безперервне почування голоду, що його терпіли від тижнів, місяців, а то й років, бо терпіли його не тільки тут у таборі, але й на „волі“; їли, хоч мали заборону їсти (діста), і вмирали. Не могли себе стримати; вони голодні, як вовки, не могли залишити нерушеною страву, яку „зафасували“: це було б непростиме марнотравство. Або крали брукву, солили її та підсмажували на баракових печах і їли, а потім діставали спрагу й пили воду: і від того пухли та вмирали. Вони бачили, що інші на те вмирали, їх били за крадіж, але вони при першій нагоді робили те саме. Я бачив, як один виголоднілий кістяк, що не міг підвестися з ліжка в шпиталі, кричав і плакав, що йому не хочуть дати квасних помідорів, а йому це належить, бо шпиталь дістав на всіх хворих; він силкувався встати з ліжка й самому їх узяти. Інші хворі жєбдали перед баракком зулу від жінок, їли по 3-4 порції, вибльовували, знов їли, діставали шлункові забурення, болі. Один хворий, що лазив на піврачки, підпираючись дошкою, вкрав вночі хліб від чотирьох інших хворих. Цей шпиталь, що за ним я слідкував через вікно своєї камери, показував, як люди худобіли від голоду.

А втім це схудобіння було в цілому таборі. В'язні один одного обкрадали так, що коли хтось дістав посылку з дому, то відразу її з'їдав, щоб не обікрали його. Але з'їдали її нераз із пажерливости. Навіть частіше з пажерливости. І хворіли потім. Щоб дістати додаткову порцію, люди денунціювали інших в'язнів. „Дольмечери“ ставали катами таких же в'язнів, як вони, за те, щоб наповнити живіт. В кухні крали всі там зайняті поголовно хліб і м'ясо. Обкрадали таких же в'язнів, як вони, обкрадали тих, що їх і без того обкрадали німці.

Люди худобіли. А інші вмирали.

Німецька голодова політика тріумфувала...

НАСІКОМИ

Третьою язвою табору були „насікоми“: блохи, блощиці й воші. Бліх було найменше, і то тільки в теплих місяцях. Воші були всюди за винятком „дольмечерського“ барака й малих тюремних камер, і то не всіх. А блощиці були рішуче всюди.

Не можна казати, щоб не боролися з ними. Дезинфекційна піч була чинною цілий день; кожний новоприбуваючий до табору й кожний вибуваючий із нього обов'язково мусів викупатися й здезинфікувати свою одежу; крім того, кожний в'язень міг віддати кожночасно до дезинфекції убрання, білизну й прикривала. Та ба, дезинфікували мешканців дотичного барака чи тюремних камер, кожного тижня відбувалося миття тюрми, навіть робили ґрунтовну дезинфекцію поодиноких бараків, а „насікоми“ як були, так і залишалися. В чому діло? Воші мусіли множитися, коли на цілий табір тільки наша „вісімка“ (аж по кількох місяцях – всі малі камери, себто коло 40 людей) віддавала білизну до прання, раз на три тижні. Всі інші мусіли сами прати – а тут були такі труднощі: ані чим випрати, ані в чім випрати, ані коли випрати, бо люди були цілий день у праці. Та гірше те, що переважна більшість в'язнів узагалі не мала білизни – сорочок і підштанників. Вони вбирали на голе тіло отримані лахи – блюзи й штани, і в тих лахах днквали й ночували. Вже ця одна обставина робила всяку боротьбу з вошами безвиглядною. Вдодаток люди навіть умитися порядно не могли, бо не мали рушників.

І ось приходять в'язень до табору. Він напевно не має вошей. Його оглядають, купують і дезинфікують. А потім впускають до цілком завошивленого барака. Тим баракком уже ніхто не цікавиться. Тільки одиниці роблять часом на власну руку розпучливі спроби позбутися вошей: заносять покри-

вала й одержу до дезінфекційної печі й купаються; вертаються звільнені від вошей і кладуть чисте, відвошивлене покривало на... завошивлений сінник. Коли ж у сіннику нема випадково вошей, то за день-два вони нахлинуть від сусіда, який не давав речей до дезінфекції, вважаючи це за зовсім безнадійну справу, оскільки всі без винятку мешканці барака не дадуть до дезінфекції своїх речей. Але й це не рятувало справи. Такі дезінфекції відбувалися в камерах ч. 5. і 6., але рівночасно з речами й покривалами не дезінфіковано сінників, бо треба б було викидати солому з сінників; тимчасом нової соломи не було. Отже така дезінфекція не рятувала справи, подібно як нічого не помагало кожнотижневе змивання чи там зливання цементової долівки величезною кількістю води.

Але ж бо з настанням теплих днів, коли то язва блощиць стала просто нестерпною, викидано стару солому з сінників і дезінфіковано сінники. Та цю ґрунтовну дезінфекцію переведжено так: одного дня витягають із одного барака всі ліжка, столи, і всі речі в'язнів; кожну щілину зливають сірчаною кислотою; стару солому палять; речі дезінфікують; люди йдуть до купелі. А тимчасом блощиці втікають по землі й по бараків дошках-стінах до – інших бараків, зокрема тих, де вже зроблено дезінфекцію. В тюрмі з'явилася величезна кількість блощиць тоді, коли сусідні бараки робили дезінфекцію й спирали дошки з ліжок на мури тюрми; а в малих камерах була просто навала блощиць тоді, коли великі камери (5 і 6) робили відблощичення й сінники, лавки, коробки, черевки, тощо, оперли об мур; за короткий час цей мур був просто червоний від блощиць – і хоч зараз зачали їх вибивати тисячами, але було запізно – велика частина їх все таки дісталася до малих камер.

Отже дезінфекція це було на ділі розношення блощиць із одного барака до другого, з одної камери до другої.

В літі блощиці були справжньою язвою. Навіть удень доводилося мені забивати нераз за ранок сотку блощиць, зловлених без спеціального шукання, а просто *in flagranti*, як проходилися перед моїм носом по стінах або по дошках. А вночі – краще й не говорити...

ТАБОРОВИЙ ШПИТАЛЬ

Таборовий шпиталь містився в двох кімнатах за бараком ч. 14 – напроти вікна моєї камери. Побіч була ще амбулаторія, – мала кімната лікаря, де голосилися хворі з табору.

Лікарську чинність провадив загально називаний „доктором“ санітет, із SD, на ім'я Конрад, шарфюрер, у цивілю – слюсар. Два рази тижнево – у вівторки й п'ятниці – приходив старший, коло 65-літній лікар із Бретці, називаний „Stabsarzt“¹⁾. Він перш усього підписував акти, що їх із формальних причин не міг підписати „доктор“-слюсар: отже ствердження смерти в'язнів (це раз 2–3 дні по їх смерті), ствердження здоров'я в'язнів, які мали їхати відбувати кару в іншому таборі (це були чисто формальні оглядини) і крім того оглядав деяких хворих та встановлював діагнозу хворіб, на яких не розумівся „доктор“. Я був у нього двічі: перший раз ствердив він у мене запалення очей, а вдруге вирвав мені зуб (разом із куском щелепи). Багато роботи він не мав, коли приходив два рази тижнево на півгодини, а часто не бачив я його цілими тижнями.

Тому фактично вів шпиталь і обслуговував хворих „доктор“ слюсар. А роботи було доволі: рани від побоїв, гангрена й чиряки (дуже все це любив оперувати „доктор“), скалічення при праці рук і ніг, шлункові недомагання, біль горла, грипа – ось були найчастіші випадки, що їх полагоджував здебільша амбулаторійно, хіба що були тяжчі випадки, тоді брав хворих до шпиталю.

Але „доктор“ не виконував усіх функцій сам. Він мав до помочі санітета з-поміж в'язнів, розуміється, цілковитого лаяка, який полагоджував сам більшу частину хворих: мив

¹⁾ Штабовий лікар.

рани, робив перев'язки, пендзлювання, давав порошки, тощо. На санітета вибирав „доктор“ легше караних в'язнів (тому санітети часто мінялися), які вміли по-німецьки, французьки та знали якусь слов'янську мову. За мого побуту було три поляки й один українець.

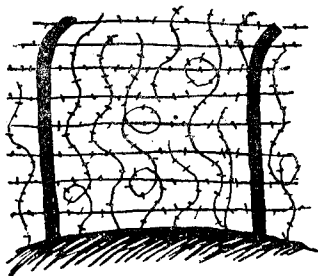
У шпиталі були ліжка, як у кожному іншому бараці, зате було куди більше вошей і блощиць. Здається, щоб не рухати хворих із ліжок, не роблено дезинфекції: залишано в спокою хворих і – воші. Коли додати жахливу задуху, а то й сморід вночі при замкнених дверях і вікнах, то не диво, що кожний хотів вирватися з шпиталю якнайскорше; залишалися ті, що їм справді іншого виходу не було. А були люди, що лежали там довгими місяцями. Один, що його підчас бігу на збірку потоптала юрба, лежав понад 7 місяців, і ще не був кінець тому; він був мертвецьки блідий кістяк, що довгий час ходив на чвораках; я не мав надії, що він „вихрапається“. А він усе таки став на ноги. І коли він зчерги йшов до лятрини, то йшов якимось так боком і якимось так дивно тримав тіло, неначе б хотів допасти стіни чи щонебудь інше й опертися об це. Я тоді завжди потерпав, щоб не засвистали на збірку й щоб його знову не потоптали.

Хворі в'язні, навіть тяжко хворі, діставали той самий харч, що й інші в'язні: оту брукву з оцтом чи хабаззя з піском. А хто мусів тримати діту, той або взагалі не діставав нічого їсти або найвище діставав хліб і каву. Час-до-часу „доктор“ приносив із сконфіскованих частин посилок по куснику хліба, а то й „кухена“. Чому тим виголодженим дістою й виснаженим хворобою не давали хоч би другої порції зупи? Чому вони мусіли вижебрувати її від жінок? Ось питання, які я собі часто задавав.

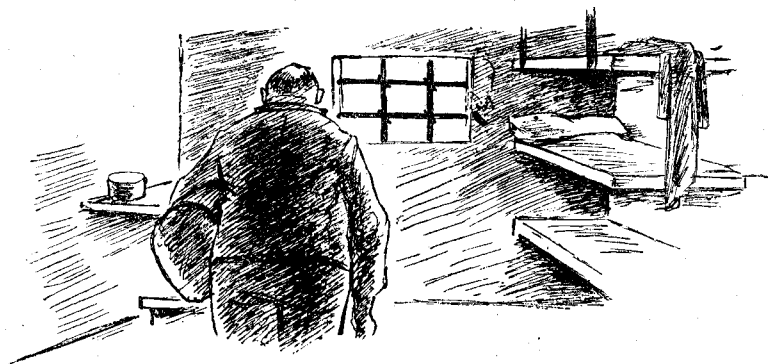
В шпиталі був також „Zimmerkommandant“¹⁾. В початках мого перебування в таборі був ним один молодик – коло 20 років найвище – поляк. Мене зразу дивувало, що він був у шпиталі, бо бачив я його цілком здоровим. Я прийшов до переконання, що він просто помічник санітета для нагляду над хворими й призначений на цю функцію з-поміж здорових в'язнів. Я придивлявся до того – „нагляду“. Він торгував хлібом, вимінюючи його на тютюн, отже мусів обкрадати хворих. І не тільки обкрадав, але бив їх, а декого просто катував. Зав'язався на одного „Ost“-івця, старшу людину, років 45–50,

1) Командант кімнати.

людину тупу й покірну – якому він давав усякі підрядні чинності – замітати, мити долівку, виносити кіблі, тощо. Як цей щеняк бив його! Долонями бив по лиці, кулаками, то знову вп'ялював пальці в обличчя й термосив його, потім копав. Робив це з якоюсь скаженістю, заїлістю, а при тому мовчки, так само як і той мовчки приймав наругу й знущання, не борнячись, навіть не заслонюючись руками...

ДРУГА ЧАСТИНА

ДІСТАЮ „ЦУВАКСА“

У Велику Суботу, 15-ого квітня 1944 р. дістав я несподівано „цувакса“¹⁾. Самота вже настільки мені тяжіла, що я врадувався, справді врадувався оцим – великоднім подарунком.

Великдень, подібно як Різдво (одно Різдво перебув я в 1928 р. в тюрмі „На Баторого“ у Львові) – дуже прикрі в тюрмі, а ще в самоті. Тому, коли Крафт випустив до моєї камери нового в'язня, я з полегшею відідохнув – не буду на Великдень сам.

Новоприбулий був старший чоловік, коло 55 років, середнього росту й об'ємистої туші, німець із недалекого села Scamra, коло Швібусу, торгівець худобою й м'ясар, Richard Bresch.

Ми зразу почали жваву балачку. Він довідувався про відносини в таборі й оповідав про себе. Отже він уже раз сидів у тюрмі, засуджений на десять місяців за ведення розкладової пропаганди між військом; на ділі це була просто випадкова розмова з незаниманим йому вояком, що приїхав із фронту на відпустку, і як один свідок розмови – саме той, що на нього доніс – заявив на суді, він, Бреш, дозволив собі тоді різні некорисні завваги про воєнне становище, що, розуміється, Бреш заперечив. Але суд повірив свідкові, а не Брешеві. За тих десять місяців тюрми Бреш утратив із свого об'ємистого тіла – 46 кг. По виході з тюрми йому заборонили виконувати дотеперішній факс – торгівлю худобою – а „Arbeitsamt“ хотів узяти його до іншої праці в т. зв. „Arbeitseinsatz“.

¹⁾ Так (або також „цувакс“) називають новоприбуваючого в'язня. Дослівно – „приріст“ (Zuwachs).

і¹⁾), але це йому не вдалося: лікар урядово ствердив, що Бреш хворий (печінка) і нездатний до праці. Однак із дому забрали до „Arbeitseinsatz“-у доньку, хоч вона потрібна до роботи вдома; бо Бреш має кільканадцять моргів землі, що їх через брак робітника не може обробляти, та кілька штук худоби. І ось ця донька, що працювала в шпиталі в Швібусі, зробила донос на місцевого „Bauerleiter“-а-партійця²⁾ за те, що він зарізав нелегально свиню та придбав різні харчові продукти (як муку, яйця) недозволеним способом. І хоч це була правда – бо й Бреш дістав дещо з того м'яса – але рука руку мие: Гештапо не заарештувало свого чоловіка-партійця, лише доньку Бреша й самого Бреша, і ще проти останнього висунули закид, що він на поздоровлення одної жінки „Heil Hitler!“ відповів, силкуючись, „Pfui, Teufel!“³⁾ (Бреш, розуміється, це також заперечує). Крім того, забрали йому радіоприймач, закидаючи йому, що він „Schwarzhörer“, себто таємно слухає ворожі радіо-передачі. В хаті залишилася сама дружина. Бреш був уже в поліційнім арешті в Швібусі, де його переслухали. І там залишилася його донька. На згадку про доньку Бреш прослізився. Взаємні порахунки – подумав я собі – але ж бо й відносини панують між німцями, нічого завидувати. . .

Я з Брешем „обнюхувалися“ кілька днів, мовляв, що в тобі сидить. Про себе, за винятком загальних даних, що я українець, політичний в'язень, привезений зо Львова, жонатий – нічого більше не говорив. Просто з засади. Зате нічим не в'язався я в балачках про й проти німців: і у випадку денунціації що мені можуть зробити? Заарештувати, чи засудити, чи може розстріляти? Я маю й без того гірші закиди, ніж балачки про політику німецьких „Machthaber“-ів!⁴⁾ І я говорив: про поведіння німців на Сході, а в Україні зокрема, і про причини німецького відступу на Сході; і про те, що німці втратили Україну й що без неї вони не виграють; і що Німеччина війну програє, і то зовсім певно програє, та й ще станеться це біжучого року. Большевики, за винятком частини Західньої України, зайняли вже всі українські землі й стоять на границях Польщі; навесні вони рушать до нового наступу. Інвазія альянтів на Заході напевно почнеться, і то ось-ось, найправ-

1) В час війни Уряд Праці примусово призначав людей до воєнних фабрик чи іншої праці для воєнних цілей.

2) Провідник селян (у селі). 3) Фе, до чорта!

4) Потентатів, дослівно – тих, що мають владу.

доподібніше в травні. А це означатиме кінець гітлерівської Німеччини. Ще цього року, ось тут, у Бретці, будуть більшовики.

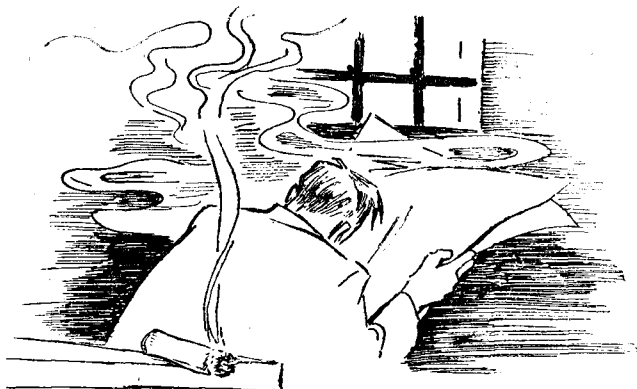
Завдяки прибуттю Бреша мені сяко-такো минув Великдень. Міг я балачками з ним відвернути увагу від прикрих думок. У Великодню неділю вранці Костик Мельник передав мені дві папіроски – на свята... Закурив я одну по сніданні й заточився як п'яний. А коли камери пішли вранці митися, наша „вісімка“, що залишилася в камерах, поздоровила себе через двері „Христос Воскрес“, а опісля Бігун заспівав „Христос воскресє із мертвих“. І це був наш Великдень.

А з Бреша вилупився непримиренний ворог гітлерівців. Він набрав до мене довір'я й вже не мав стриму. Він нераз говорив зовсім як не німець. Зокрема, коли одного разу сказав на адресу гештапівців:

– Тих лайдаків не треба стріляти. Це не була б для них ніяка кара; їх треба краяти на кусники, поволеньки. Цього самі німці не зможуть зробити, тільки жиди. Треба їх жидам віддати, і то жидам із Совдспії.

Він не міг простити втрачених у тюрмі своїх 46 кг, і відібрання йому фахового заробітку, і постійних драчок, і повільного ожебрачування його. Він напевно почав ненавидіти їх за це не тепер, не тут у тюрмі, а ще на волі. І коли він на волі навіть не показував назверх цієї ненависти, то й не маскував її фарисейською облесливістю та підлегливістю. Це видно по ньому. А у відповідь на це гітлерівці поставили його на індексі й не спускали з нього ока, як із асуспільного елементу. Коли навіть не ворог, то все ж „не свій“ – мусів сказати навіть і найбільш оглядний. Але він був таки ворог. Це зовсім до нього подібне, що він, оглянувшись й не бачачи свідків, на поздоровлення „Heil Hitler!“ сплюнув і сказав: „Pfui, Teufel!“. І навіть те, що він при допомозі доньки (бо це напевно його діло було!) подав донос на „Bauerleiter“-а, це був прояв його боротьби: хотів скрутити карк малому „Machthaber“-ові в своєму селі, руками більших „Machthaber“-ів. Але гра не вдалася – і йому скрутили карк. І те, що тепер він і його донька опинилися в тюрмі, збільшувало його ненависть. Як він чекав на інвазію з Заходу, на більшовиків зо Сходу, на кінець війни, на поразку Німеччини!

– Гірше нам не буде, ніж є тепер – казав. – Ще коли я був на волі, говорили, що у вересні-жовтні буде кінець. Не-не-не – звичайно кінчав – так далі бути не може!...

МАЮ ЧАСОПИСИ І КУРИВО

Ще до приходу Бреша я для забиття часу спорядив собі карти до гри: на цигаретових гільзах нарисовав фігури та взори перепачкованим олівцем. І клав собі не раз годинами „пасіянси“ різного роду. Для забиття часу. Коли Бреш побачив у мене карти, запитав, чи я часом не вмю „ворожити“ з карт. А я колись, ще за студеньких часів у Празі, придивився, як одна бабуня „клала карти“, і дуже мряковинний погляд про це залишився мені. Але, мій Боже, коли „на безриб'ї й рак риба“, то чому ж у тюрмі й з нудьги я не міг би стати – ворожитом. Трохи з карт, трохи на підставі отриманих від самого Бреша інформацій, а дещо комбінуючи на підставі логічних висновків, „викладаю“ Брешеві: що він невдовзі побачиться з дружиною; дружина передасть йому подарунок; дружина не є сама вдома, коло неї якась чорнява жінка з дитиною. Бреш дістане листа з приємною вісткою. Його донька тепер у тюрмі, але вона вийде на волю незабаром. Перед його сином – він при війську – стоїть дорога додому; Бреш побачиться з ним. І сам він вийде на волю й не так довго на це чекатиме.

Бреш був на сьомому небі. А коли вдаток усе це, за порядком, одно за одним почало здійснюватися, то вже не давав мені спокою: щодня мусів я йому класти карти й повторяти ці приємності. Він сліпо вірив у це. – „Нині в ніщо інше не можна вірити, тільки в карти“ – сказав раз. За звільнення

доньки обіцяв він мені пачку тютюну, а за своє звільнення – посилку харчів. Але коли донька вийшла з тюрми, не дотримав обіцянки. А втім я не дуже гнівався за те, бо в загальному мені не зле було з Брешем, хоч можна багато дечого сказати на його адресу. З жінкою він також за кілька днів побачився: наш вахмайстер Крафт був знайомим Бреша ще з-перед війни, і він, поклепуючи Бреша „протекційно“ палицею по плечах, дозволив написати картку до дружини. А дружина принесла харчі, тютюн і газети.

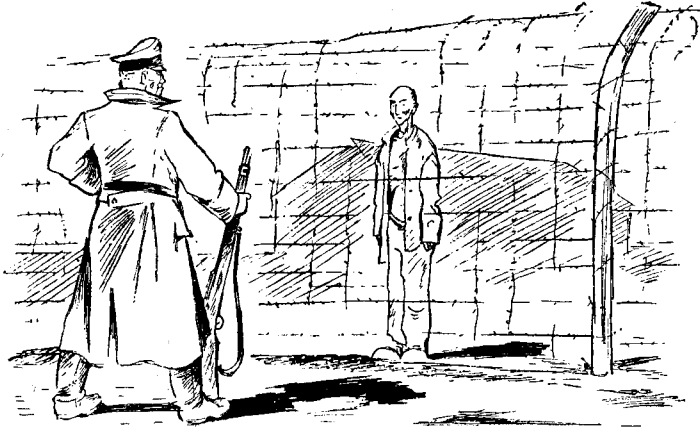
Тепер зчерги я був на сьомому небі. Я мав газети! Я накинута на них просто з жадобою. Бреш тільки переглядав їх. Я ж вичитував їх до останньої літери. Бреш запропонував мені „обелужитися“ і харчем його. Хоч він дістав того доволі (м'ясар!) і хоч мене аж млоїло, але я відмовився: коли вже хоче зробити мені приємність, хай мені залишає „дима“. І Бреш радо це прийняв: бо курець він був не надзвичайний, зате їдун справді надзвичайний. Щотижневі багаті посилки з дому – ніхто в таборі таких не діставав – могли б йому вповні вистачити й без тюремного харчу. Але, здається, пам'ятаючи про втрачених своїх 46 кг., він побіч прекрасного вепрового м'яса й „кухенів“ із конфітурами не тільки з'їдав до останньої краплини цю обридливу тюремну брукву, яка тхнула гноївкою й яку не один із в'язнів не міг проковтнути, але забігався по протекції в Крафта за „дубельтову порцію“ цієї ж брукви та з великим завзяттям її споживав. Отже було б просто небезпечно забирати йому вепрове м'ясо з його свиней чи хліб або „кухени“ з його муки. Він до гробової дошки пам'ятав би мспі кожний кусник хліба – не то вже „кухена“! А втім мені оцей дарований Брешем кусник хліба тяжко переходив би через горло. Тому то я відмовився. Просто для затримання „добросусідських відносин“ з Брешем. Тому Бреш міг спокійно по обіді й по вечері розкладатися з своїми слоїками з м'ясом, сиропом і мармолядою, з коробками з маслом, сиром і смальцем, з ковбасами, з білим і чорним хлібом та „кухенами“, і повільно, довго-предовго це споживав. Я тоді лежав на причі, заглиблений у газету, що нею заслонював перед своїми очима цей „люкуловий пир“. Зате передати Брешеві, який навіть не „затягався“, недокурок, що його і так викинув би (бо мав досить курива), не було вже такою великою жертвою. Він навіть уважав це за свою повинність з огляду на обіцяну пачку тютюну (бо ж донька вийшла на волю) і я навіть мав враження,

що Бреш, передаючи мені решту папіроски з ґальянтним „Bitte schön!“¹⁾ (я не менш ґальянтно „Danke schön!“²⁾, закладаючи недокурок до цигарниці) записував його на рахунок отої пачки тютюну. Але як би там не було, я кутив 7 до 10 разів денно. По папіросках із соломи й мітли, без можливости купити та без посилок із дому – це ж була справжня розкіш. І я читав газети. І говорив із Брешем так, як у Німеччині небагато людей говорило.

1) Прошу дуже!

2) Дякую дуже!

„КОЖНИЙ НА СВОЙОМУ МІСЦІ“

– Що ж Ви кажете на статтю п. з. „Кожний на своїому“ місці? – питається мене Бреш, бачачи, що я відложив газету.

– А що ж можна сказати? Раз кожний у Німеччині поставлений на своїому місці – як стверджують офіційно в газеті – то видно так є! Ось Ви – стоїте на лавці під вікном, запхали руки в кишею й полихкуєте папіроску в тому часі, коли Німеччина тріщить по всіх швах – Ви є „на своїому місці“. І я, що вже тижнями лежу на причі й баламкаю ногами в тому часі, коли моя країна в огні – я також є „на своїому місці“.

– І цей „дольмечер“, що ось біжить і б'є в задок в'язня, є „на своїому місці“ – підхоплює Бреш.

– І той голяндець, що стоїть напроти нашого вікна й ще довгі тижні буде так вистоювати за те, що збив окуляри й не пішов до праці, також „на своїому місці“ – це я впадаю в тон Брешеві.

– І той слюсар, який тут грає ролю лікаря, є „на своїому місці“.

– І цей здоровий, як бик, і молодий гештапівець, що засморджує повітря в канцелярії й б'є по морді людей, він теж „на своїому місці“.

– І Крафт...

– І „капітан“...

– І сім соток людей у нашому таборі...

- І сотки таких же і більших таборів...
- Мільйони людей, кожний „на своєму місці“...
- Так виглядає „Нова Європа“.

Бреш, не сходячи з лавки, сідає на стіл. Руки опер на колінах. Мовчанка. Я лежу горілиць на причі й дивлюся на „календар“, що його я спорядив із зазначенням днів, тижнів і місяців. Сьогодні 100-ий день від мого ув'язнення. Сто днів. Це легко вимовити. Але пережити їх... А що буде за других сто днів? Чи взагалі дочекаюся тої другої сотки?...

- Не-не-не... - говорить до себе Бреш і сходить з лавки та й собі лягає на причу.

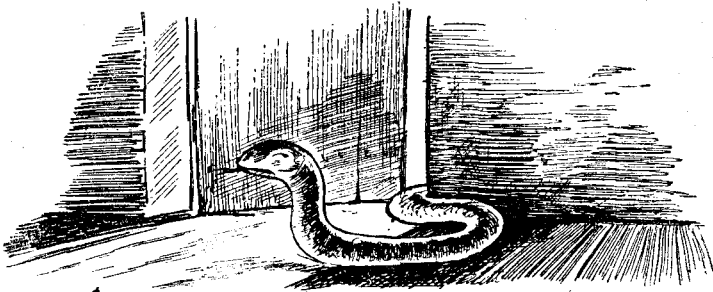
*

В першій декаді травня привів Крафт другого „дувакса“: люксембуржця, прізвищем Sauer з місцевости Vale. Один із тих, що були „на своєму місці“: зловили його в поїзді за брак печатки „Arbeitsamt“-у. Можливо тому, що це був єдиний люксембуржець, „капітан“ вийнятово умістив його в „дольме-черському“ бараці. Восьмий тиждень уже сидить тут у таборі, і коли йому сьогодні казали спакуватися, думав, що випустять його на волю. А його привели до тюрми. Це було для нього таке несподіване, що він, увійшовши до камери, розплакався.

Він оповідав нам, що в часі постійних перелетів американських літаків через Люксембург на Німеччину, - опісля вони розділяються на групи - він нарахував одного разу 7000 літаків, а інші другим разом нарахували - 12000 штук. Це було щось нове. Я пригадав собі промову Черчіля з 1941 р., в якій він заповів постійний зріст англійської повітряної фльоти - в 1944 р. мало бути щось 30 чи 35000 літаків.

Люксембуржець показався доволі симпатичним чоловіком. Він ділився радо тютюном - не недокурками, але цілими папіросками - він просто втискував насильно мені хліб, подарував мені ніжик - в тюрмі це просто скарб! - і карти до гри (другий скарб!), а передусім знаменито мене обголив (бо тут „голярі“ просто здирали шкіру з лица) і вперше тут обстриг, бо він був голярем із фаху, хоч у німецькому „Arbeitseinsatz“-і працював у воєнній фабриці. А я йому за те з карт виворожив, що він незабаром вийде на волю, а в хаті застає близнята.

Він справді до тижня вийшов на волю, а щодо тих близнят, то не знаю, як там було; він тільки заявив, що дійсно жінка цими днями мала мати розв'язання; але він забув, що про це розв'язання говорив він мені ще перед - кладенням карт...

ДО НАС ДАЮТЬ ПРОВОКАТОРІВ

Другого дня по відході люксембуржця сталося щось небувале: по обіді прийшов „капітан“ до тюрми й з камери ч. 5. вибрав чотирьох поляків та розмістив у чотирьох малих камерах, де сиділи – наша „вісімка“, кілька французів і кілька німців. Цього досі не бувало, щоб у малих камерах сиділи поляки й взагалі слов'яни – кримінальні злочинці.

Хоч цей факт повинен був мене насторожити, але я якимсь не прив'язував до нього особливого значення. Правда, Йосифа Новака, що його привів „капітан“, привітав я зовсім непривітно, але це тому, що я взагалі не бажав мати третього співмешканця та й ще з завошивленої „п'ятки“. Я таки зразу запитав його, чи він має воші. Новак, що влетів до камери з збентежено-вистрашеним виразом лиця, потвердив це. Тоді я з місця зробив з цього „квестію“ перед „капітаном“, надіючися, що Новака від мене забере. Але „капітан“ велів Новакові піти до купелі й дезинфекції, а потім назад вернутися до мене.

В міжчасі обмінявся я поглядами про Новака з Брешем. Бреш не тільки був невдоволений із новоприбулого, але й ставився до нього з застереженням: він знає Новака ще з минулорічного перебування в арешті в Швібусі; там Новак був помічником кухаря й одного разу дуже лайв Бреша. А тут Новак був командантом камери ч. 5. Він ще був відомий із того, що його часто викликали при посилках із дому, звичайно двічі в тиждень – як нікого іншого.

Я й до цього, як і до застереження Бреша, також не прив'язував більшої ваги. Я й так засадничо нікому, хто б він не був, у тюрмі ніяких тасмниць не звірював. Але поза тим я не вважав за вказане рахуватися з словами. Донесуть на мене?

Ну й що з того? Цю саму тактику застосував я й до Новака, про якого зрештою я й не думав, що він насланий спеціально до мене, як провокатор. Але він таки був насланий. І три інші поляки в інших камерах...

Коли Новак вернувся з дезинфекції, я зачав його розпитувати. Він колишній підстаршина польської кавалерії; в часі війни 1939 р. при розгромі опинився з відділом кавалерії в Галичині, недалеко Львова. В одному селі селяни зловили їх, роззброїли й пустили голими й босими. Коли надійшли большевики, вони поскаржились їм і большевики спалили за кару це село. Так принаймні твердив Новак. Новак розсилався з претенсіями до українців: вони співпрацюють із німцями.

— А десятки тисяч українців по тюрмах і таборах, то що? — перебив я йому. — А десятки тисяч розстріляних німцями? А сотки спалених українських сіл, спалених за спротив? А підпільний рух, а партизанщина, то що?!

Очі Новака якось дивно забігали. Я щойно далеко пізніше зрозумів, що це таке було.

— А як же ви попали до тюрми?

І Новак оповідає: він із фаху швець. Походить із тих околиць, тільки по другому боці колишньої польської границі, яка біжить кілька кілометрів від Бретцу. Тут має родину. Брат його є Volksdeutsche. Він не хотів прийняти „Volksdeutsche“-рства й мав навіть висловитися, що волів сидіти в тюрмі, ніж служити в німецькому війську. Але потім подався на „Volksdeutsche“-ра. І тоді донесли на нього сами поляки за цей його вислів.

— Довго вже не будете сидіти! Ще кілька місяців, найдалі восени буде кінець.

— І що буде?

— Хіба „хто“ буде? Тут у Бретці будуть большевики.

Новак прийшов до моєї камери саме тоді, коли мене переслухували слідчі з берлінського Гештапо. У зв'язку з тим Новак ставляв мені питання. Але я збував його так, що він стратив охоту далі розпитувати. Зате я його запитав, як то є тепер із тим його „Volksdeutsche“-рством і польщиною.

— То є так: пани б'ються, а бідний чоловік мусить за це платити. Я тепер свищу на все. Я — там, де дістаю хліб.

І правду сказав. Дають тепер німці хліб і Новак при них. „Хлібоїд“ і „новоевропеець“...

По трьох днях Новака від мене забрали, мовляв, їде з транспортом до іншого табору відбувати кару.

А в актах мого слідства з'явився протокол зізнань Новака: і про цей прихід большевиків, і про партизанщину проти німців... Але про це довідався я значно пізніше.

*

Але історія з Новаком на цьому не закінчилася. По трьох днях Новак вернувся. Мовляв, залізнична лінія збомбардована й поїзди не їдуть. Але все ж це була нечувана річ, щоб хтось, хто раз виїхав до іншого табору, вернувся. А до того стало підозрілим, що аж по трьох днях вернувся. А коли Новак прийшов ще до камери ч. 4., до інж. Бойдуника, то справа стала вже зовсім ясна. Бойдуник – о, цей був обережний! Це він остерігав мене перед Новаком, хоч це остереження прийшло до мене запізно. І він робив мені закиди, що я забагато говорив із провокатором. Отже Бойдуник – ні пари з уст. Але й в актах Бойдуника з'явився протокол зізнань Новака. Бойдуник бачив його на власні очі, як і той, що був у моїх актах.

Коли ж від Бойдуника Новак перейшов до ред. Бажанського, до камери ч. 2., то цей остентаційно навіть не дивився вбік Новака, а чи то стояв при вікні чи лежав на причі, обернений до нього плечима. А коли Новак заговорював до нього, то він відповідав йому по-німецьки, щоб у випадку потреби міг засвідчити його слова третій спів'язень у камері. Новак, бачачи, що його розкрили, несподівано в присутності отого третього спів'язця, признався Бажанському, що він є на службі Гештапо, бере 300 марок місячно й має завдання нас, українців, шпівнувати. Не знаю, з яких мотивів зробив він цю сповідь; здається, щоб... зискати довір'я Бажанського й спровокувати його також до – одвертості. Але зробив дурницю, яка згодом пімстилася на ньому. А вдобавок Бажанський і далі обертася до нього плечима.

Інші провокатори були далеко більш обмежені типи. І не заганялися так, як Новак. А втім мої товариші поставилися до них зразу з застереженням просто вже як до вульгарних типів. Але й без огляду на ці застереження, вони могли виконувати свої завдання: подавати, чи ми – „вісімка“ – говоримо з собою через вікна, підслухувати, що говоримо, подавати, чи інші в'язні дають нам харчі й куриво, чи висилаємо нелегально листи на „світ“, тощо.

Одного такого типа дано й мені, зараз по відході Новака, в третій декаді травня. Був це різницький помічник Станіслав Скурчинський, коло 22 років, тип ординарно-вульгарний, якому лайка не сходила з уст і – як я довідався далеко пізніше – не-

давній „дольмечер”, який мав дуже знущатися над в’язнями, а рівночасно великий боягуз, коли ходило про його власну шкуру; сидів він за злодійство. І то не вперше й не вперше в цьому таборі.

Він оповідав, що давніше не було в тутешньому таборі „дольмечерів“. Були тільки вахмани німці, і було їх багато. Вони безпереривно били в’язнів. Це був просто жах тут сидіти. Тепер взагалі відносини змінилися, зокрема по прибутті нашої „вісімки“. Не так б’ють, і ще інші зміни наступили: ось давніше, цілими тижнями нікого з тюрми не вели митися. Тепер просто „рай“ – казав Скурчиньскі.

І жерун же ж був оцей Скурчиньскі! Таких червоних „писків“ ніхто не мав у цілому таборі, включно з німцями. Але ж бо й дбав він про них. Цілий день висів при вікні й „торгував“, вимінюючи тютюн за хліб, а потім, коли не стало тютюну, частини гардероби. Хотів він пускатися й на підленький обман при цій „торгівлі“, але я наказав йому це.

До мене він був чемний. Він не наприкрювався з ніякими запитамі. Але все ж – Бреша через нього від мене забрали. Бреша, що давав мені „дима“ і газети. І напевно через „дима“ й газети. Знову сам „капітан“ прийшов це перевести.

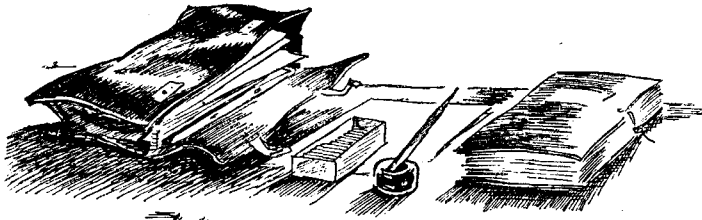
По відході Бреша Скурчиньскі напрошувався помігти мені перешмуглювати листа додому. Навіть придбав дві поштові листівки. Але я відмовився, мовляв, боюся, щоб лист не попав у небажані руки... А крім того заявив я йому, що Новак – провокатор.

І зараз потім Скурчиньського від мене взяли.

Перейшов він до Левицького, якого спровокував на листа, що його Скурчиньскі передав слідчим. Але Левицький, хоч подібно, як і я, не був ще вповні переконаний у провокаторстві Скурчиньського, все ж рахувався з цим і відповідно до того писав листа. Либонь, він більше писав його для слідчих...

Але коли провокаторам зачали передавати наші харчові посилки від української суспільної опіки – як це зрадив нам Іван, „дольмечер“ з „Ost“ – мені вже було того забагато. І коли один із слідчих „цвірінкнув“ мені, що я бажаю собі приходу большевиків (відразу пізнав я в тому руку Новака), то я у відповідь заявив йому, що Новак і кумпанія є провокаторами й ми про це від самого початку дуже добре знали, так як тепер знаємо, що слідчі передають цим провокаторам наші харчові посилки. І це саме заявив я вахмайстрові, що мав нагляд над тюрмою, та взагалі зробив із того „голосну аферу“.

Від того часу мали ми спокій із провокаторами...

Наші слідчі

А ці наші слідчі – це також „ein Kapitel für sich“.¹⁾

Наше слідство провадив безпосередньо „Reichssicherheitshauptamt“. Отже найвищий німецький уряд під кермою Гімлера. Він дав наказ нас заарештувати у Львові, він дав доручення перевезти нас до Бретцу, і він провадив наше слідство тут. Ця залежність від найвищого німецького уряду йшла до найменших подробиць: як маємо бути розміщені в камерах, як має відбуватися наш прохід і скільки має тривати, де й як маємо митися, як часто й де маємо голитися, де маємо ходити на сторону, тощо. Місцевий командант, таксамо „капітан“, вахмайстри чи взагалі хтосьбудь не мали права видавати в нашій справі ніякого розпорядку на власну руку, ні нами розпоряджатися, ні давати якінебудь дозволи, коротко кажучи, не мали нічого до говорення. Це робило нас незалежними від місцевих кациків та їхніх примх. Але...але ми не раз і не два бажали собі вже бути залежними від місцевих кациків, щоб тільки унезалежитися від „гори“. На всякий випадок одно певне: тоді не голодували б ми так, як це було, ну й з ізоляцією також було б інакше. Бо ж це оця „гора“ також запорядила, що невільно давати нам додаткових пайків, що невільно видавати нам посилок із дому чи від української суспільної опіки, що невільно нам взагалі писати листів і доставати листи; невільно нам також давати часописів, і треба пильнувати, щоб співв'язні не давали нам нічого зо своїх посилок. Та ба, панове з „Reichssicherheitshauptamt“-у конфіскували наші посилки, і одні – ліпші – привласнювали собі, другі віддавали провокаторам.

Але на наші Зелені Свята, 4-го червня, зробили виняток. Два пани з „Reichssicherheitshauptamt“-у, Wirsing і Rothsol,

¹⁾ Розділ для себе.

прийшли особисто до тюрми з посылкою (яка – як пізніше довідався Войновський від „дольмечера“ Івана – прийшла на мою адресу) і, викликаючи нас поодинок, заявляли, що оце війнятково розділяють між нас оцю посылку, і кожному передавали трохи сушеного білого хліба, бішкотів і по 6 папірос „Мева“ з коробки на 100 штук. 6 x 8 - 48 штук папірос нам усім видали, а решту – 52 папірос собі взяли. І таки сказали це:

– Ми забираємо це, бо в часі переслухань декому з вас ми давали закурити.

Це правда, декому (бо половина з нас взагалі не курила) давали закурити махорку, сконфісковану з посилок інших в'язнів.

Була охота кинути їм у лице цих кілька сухарів і папірос. Але була це перша наша посылка: ми вважали її скорше привітом із рідного краю, чимсь, що нас сопричає з рідними, чимсь надто дорогим. Та й голодні ми були й кожний кусок сухаря мав для нас велику вартість. А до того були Зелені Свята...

І ще раз зробили війняток. Саме тоді, коли закинув я їм роздавання наших посилок провокаторам, і саме тоді, коли переслухували Левицького, який уже настільки був ослаблений із голоду, що при слідстві млів. Принесли знову власноручно, і то двічі, посылки від української суспільної опіки, що їх навмисне притримували доти, аж хліб спліснів. А посылки від української суспільної опіки приходили до кожного з нас кожного тижня, а крім того були не менш часті посылки від родин і знайомих. Але ми їх не діставали.

Я ніколи не припускав, щоб люди з найвищої, та й ще з найбільш побоюваної німецької установи, з уряду безпосередньо очолюваного Гімлером, показалися такими дрібничковими, а до того ще й дрібненькими злодіяшками. А дрібничковими вони показалися також і в справах слідства. Я не раз мав враження, що говорю з поліцаями з якогось провінційного містечка.

Хто ж то були ці гімлерівські матадори? – Отже 44-Sturm-bannführer і Kriminalrat, начальник українського відділу в Reichssicherheitshauptamt, Wolf. Він один ходив в уніформі. Вище середнього росту, середнього віку й нижче середньої інтелігенції.

Його правою рукою й фактичною „душею підприємства“ був балтійський німець, Wirsing. Ріст – грандіозний, туша – грандіозна, і – mania grandiosa.

- Ми маємо всі архіви, всі матеріяли! Цілий покій набитий! Ми знаємо все! Все!!!

- Прекрасно – відповідаю – там певно й про мене є. Отже не потребуєте мене ні про що питати.

- О, питати мусимо...

- Коли мусите вже питати, то також мусите признати, на п-і-д-с-т-а-в-і а-р-х-і-в-і-в, що все, що говорю, є – правдою...

Вірзінг замовкає. Бо ніяких архівів вони не мали.

Але одного разу я замовк:

- То що з того, що ні Ви, ні Ваші товариші не вбили особисто ні одного німця?! Та ж ви більш небезпечні для нас, ніж ті, що вбивали! Ви виробляли опінію української суспільності проти нас і наших інтересів, ви вели протинімецьку пропаганду, і щойно за вами й завдяки вам приходили інші, зокрема ті, які вбивали. А навіть, коли б ви нічого не робили, то це не міняє справи. Нам навіть наплювати на те, чи ви що робили чи не робили. Важне для нас те, що ви були представниками української національної думки, ворожої нам, і це нам вистачає. Ми знищимо вас, і знищимо ще кілька чи кільканадцять, чи навіть кількадесять тисяч „голівки“, і матимемо українську проблему розв'язану. А для решти, отої голоти, що тут її бачите в таборі, маємо буки...

Крім цих двох, були ще два урядники меншого калібру – один понад 50 років, прізвищем Rothsol, другий коло 30 років, на прізвище Gladigau. Ці вже обмежені, а другий таки просто туполобий. І з почуттям меншеартости. Старший говорив:

- Ви тут усі доктори, інженери, редактори!... Але ми вже не таких у баранячий ріг заганяли!

А вже за кілька годин слідства зо мною, на переміну відсапуючи й кричучи:

- Це ваша тактика: зденервувати нас, роззлостити, довести до білої гарячки, щоб нам у голові попереверталосся, а ви спокійнісінько ловите потім свою рибку. О, це так не піде!...

Вольф і Вірзінг приїхали вперше 7. квітня 1944 р. По двох – трьох днях від'їхали. Аж за місяць з'явилася ширша екіпа – переслухували, писали протоколи. Від того часу справа тягнулася аж до кінця червня. Переслухали одніого – їхали до Берліна; опісля верталися за доповненнями. Так із одним, другим, третім... Просто грали на проволочку. Коло кількох людей – других кілька людей зайняті цілими місяцями. І чому ж би ні?! Це ж ліпше, ніж бути на фронті. Або хоч би сидіти в постійно бомбардованім Берліні. Два гештапівці майже по-

стійно сиділи в Бретці. Харч тут діставали без карток і без заплати, та й ще який харч! Все це з таборового магазину. Там їм ні хліба, ані м'яса на грами не видавали. Тютюну також було доволі, від чого – посилки в'язнів? І тому переслухували, за кожне слово боролися вперто, завзято, щоб довше...

Такі то були панове з „Reichssicherheitshauptamt“-у.

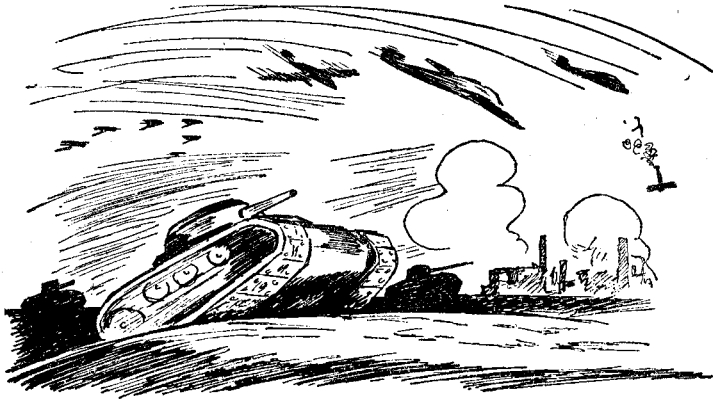
Але з висліду слідства був Вольф все таки невдоволений. При кінці слідства приїхав і мав розмову з інж. Бойдуником: грозив йому катуванням, потім замкненням у домі божевільних. І бавився при тому револьвером. І говорив при цьому, що врешті Ольжич попав в їх руки. А Бойдуник мовчав...

А Костика Мельника від нас таки забрали. Одного червневого дня вивезли його, і то без ніяких речей, мовляв, він за два дні вернеться. Ми знали, що це означало. І ми дуже потерпали за його долю, коли він не вернувся.

Бо д-р Олег Кандиба (відомий поет Ольжич), що був причетний до нашої справи, а тільки перебував в іншій тюрмі, згинув у тюрмі. Генштапівці – оці наші – твердили, що він покінчив самогубством. Однак було загальне переконання, що його замучили.

Але про це довідалися ми значно пізніше.

ІНВАЗІЯ НА ЗАХОДІ Й „V.1”

Здавалося б, що коли хтось знаходиться в такій закутині, як Бретц, у таборі, та ще в тюрмі, і то в самотності, без змоги листуватися й отримувати часописи та при спеціальних мірах ізоляції, то він справді відтятий від світу й не знає, що в тому світі діється. Воно так справді є, але тільки в початках, доки в'язень не зорієнтується в різних можливостях. Але коли зорієнтується, тоді вістки поширюються доволі скоро. Кожна дрібниця з внутрішнього життя табору стає негайно відомою. І подробиці про кожного окремого в'язня: за що сидить цей, скільки дали йому вчора буків, що третій дістав у посилці з дому, і чи четвертий має що закурити. Але подібне було з вістками зо „світу“. Наприклад прийшов новий в'язень до тюрми – його розпитують, хто він і за що та що нового в світі. Це ввечері. А вранці, при кібльованні в лятрині, вістки передаються від одного до другого. З лятрини приносив їх співв'язень Войновський. Зараз по сніданні Войновський передавав мені через щілину над піччю, а до камери ч. 8. через дірку в стіні; звідти вістки йдуть далі через вікно до Бігуна – і вже один бік тюрми обслужений. Далі я чи хтось інший із того боку на проході передавав вістки через вікно до Левицького, до камери ч. 1. А Левицький уже обстарав цілий другий бік тюрми. Нераз вістки про важні події в світі приходили до нас зараз по появі газет, а то й перед їх появою, на підставі радіових повідомлень.

Так було з інвазією й „V. 1“. Про так довго очікувану інвазію на Заході (6. VI. 1944) довідався я чергового дня вранці. Я зараз вийшов на прохід і у великому піднесенні передав цю вістку Левицькому, Бажанському й Вассиянові. Але вони вже знали про це. Вассиян зробив навіть невдоволену міну, мовляв, пощо ти, хлопче, кричиш та й даєш матеріял для доносу провокаторам.

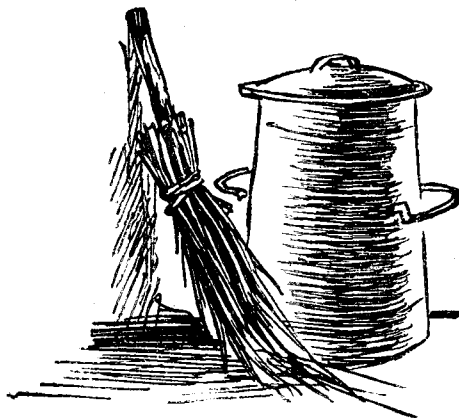
А за кілька днів у часі пообіднього проходу вахмайстер Ганіш сказав мені ще перед появою газет і „тільки для мене“ про „V. 1“. А рівночасно з тим також довірочно подав, що в зв'язку з теперішнім слідством відношення до нашої „вісімки“ погіршилося. Одну й другу вістку затримав я при собі. Пощо псувати комусь настрої?!...

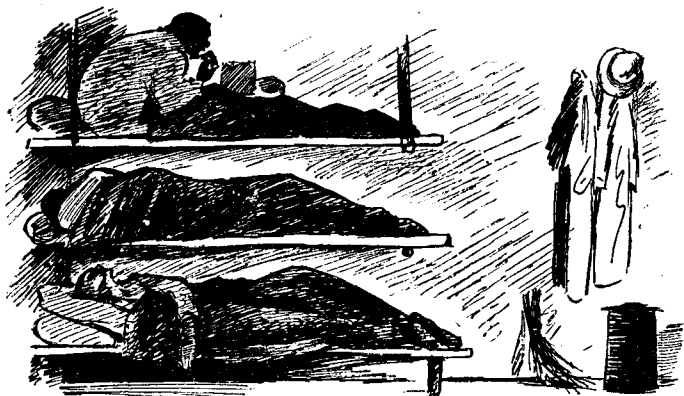
Але другого дня берлінські слідчі, а за ними інші гештапівці піднесли великий крик: війна закінчиться за кілька днів; німці винайшли нову зброю й нею обстрілюють Лондон, який горить. Вони можуть стріляти нею до 30000 км., аж до Америки й далі. Отже дальша війна для аліантів неможлива й за кілька днів вони мусять скапітулювати.

А потім і газети прийшли до одного з німців. Правда, писали більш стримано, але й це також означало погребання всіх надій і – погребання нас у таборі.

І ось із „V. 1“ зачав воювати – Бреш.

Але за порядком...

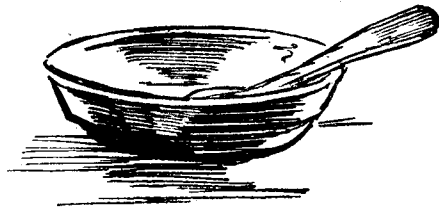
НОВІ В'ЯЗНІ Й ХАРЧОВА МАТЕМАТИКА

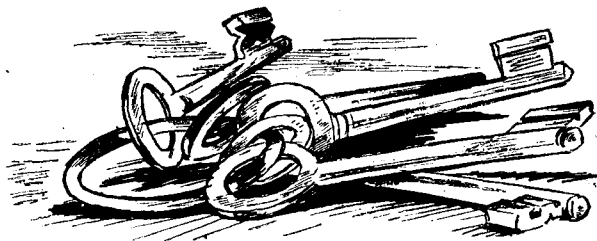
Отже з кінцем травня, на 2 до 3 дні перед тим, як забрали від мене провокатора Скурчинського, прийшов до мого камери новий „дувахо“, німець, Joseph Gebauer з Cottbus-a, бляхарський майстер на одній із воєнних фабрик, член партії та політичний „ляйтер“ у тій же фабриці, жонатий, і заарештований за статевий зв'язок із робітницею цієї ж фабрики, білорусинкою, яку також привезли до табору. Гебавер був судетським німцем, але осів він у Німеччині давно перед війною. Він із свого „судетського“ становища критикував інших німців, як егоїстів. Але до політичної критики чи критики партії не брався.

По забранні Скурчинського не залишився я довго сам із Гебавером. У перших днях червня перенесли до мого камери одного німця-робітника, який сидів уже два тижні у камері ч. 7 з Бігуном. Його заарештували разом із кількома іншими німцями-робітниками однієї фабрики за те, що вони говорили між собою про, зрештою правдивий факт, заарештування бурмістра м. Котбусу за зловживання. Він тут прийшов так, як його взяли з фабрики – в цайговому робітничому уборі, без плаща, навіть без рушника. Він мерз уночі під одним прикривалом, він мерз і вдень – хоч був червень, було холодно в бетонній тюрмі. За мирних часів він виробляв батоги, а жінка управляла город. Тепер його взяли („Arbeitseinsatz“) до військової фабрики в зовсім іншій місцевості

й він раз на три тижні відвідував дружину. Як зрадив йому один із конвоєнтів, його засудили тільки на три тижні – отже він мав у своїй камері сидіти нецілий тиждень. Рішив він не тривожити дружину. Але тому, що вона нічого не знала про ув'язнення його, то не діставав він ніяких посилок із дому. Отже не тільки мерз, але й ходив голодний.

Саме в тому часі дістав я Зелено-Святочну першу послілку. Небагато того було, коли одну послілку поділено на 8 люда. Але поділився я ще й з обома спів'язнями-німцями, згідно з тюремним звичаєм. Цей робітник-німець не хотів прийняти, мовляв, сами масте замало, щоб ще ділитися. А коли я настояв, мовляв, нема про що говорити, він уступив і за-явив, що за це пришло мені з волі послілку. І таки прислав. За тих кілька сухарів, що їх дістав від мене, прислав буханець хліба, фунт цукру, а до того часник, про який нераз я згадував, що бажав би його мати задля вітамінів; а вкінці ще зубну пасту. Прислав на адресу Гебавера, бо на мою було безвиглядно. І я цю послілку також поділив між собою й Гебавером, пів-на-пів. Гебавер тоді при кожній нагоді говорив про „Kameradschaft“ і як то він завжди ділиться пів-на-пів. Але, коли за кілька днів він дістав свою першу послілку; то правда, „дима“ давав, а з харчів кілька разів по куснику „кухена“ дав, і ...сахариною ділився, і навіть 1 плястерок ковбаси (без хліба) дав, а решту – хліб, масло, яйця, сир – уважав за свою недоторкальну власність. З поділу пів-на-пів на словах, зробилося найвище 1/50 на ділі...

ГАНІШ ПЕРЕБРАВ ТЮРМУ

Крім інших несподіванок у початках червня прийшов відхід вахмайстра Крафта. Різко говорили про нього: наперед, що він буде тепер зайнятий у канцелярії; а потім, що він виїхав до Норвегії, до якогось KZ. на вахмайстра; то знову, що сидить у тюрмі в Швібусі за те, що – „позволяв“ собі з жінками-в'язнями, а до того крав посылки; ще інші твердили, що його просто взяли до війська.

Але добре, що відійшов. Бо його місце зайняв Ганіш, що досі працював у канцелярії як перекладач і по неділях заступав Крафта. Це був чоловік коло 55 років, слабовитий, колишній робітник-гірник, що жив кільканадцять років у Польщі; говорив плинно по-польськи й по-московськи. Хоч із SD, був він людяний і виrozumілий; до того обставина, що він міг із в'язнями порозуміватися безпосередньо їх мовою, спричинювала певне наближення його до в'язнів. З його приходом, припинилися в тюрмі дикі сцени биття в'язнів. Бо Ганіш засадничо не бив в'язнів. Правда, раз бачив я, як дав кілька буків одному за те, що обікрав другого в'язня. Іншим разом – це діялося під вікном моєї камери – він затримав „дольмечера“, який завзято обкладав буком якогось в'язня.

– Ти за що його б'єш? (небувалий запит!)

Той: – За крадіж!

Але Ганіш цим не заспокоївся: що вкрав, кому, що ти за один, а хто він, і Ганіш кричить:

– Ти, перунє, бив його тільки тому, що він українець!

Він не мав упередження до в'язнів. І не було в нього отого наставлення – тільки докучити в'язневі. Просто – білий крук між вахманами.

Не було в нього також прусацького духу й сліпого послуху начальству. Його власна оцінка була в нього на першому місці. Не вважаючи на всякі суворі накази ізоляції, ну й поширену про нашу „вісімку“ (а по виїзді Костика Мельника – „сімку“) опінію, як про великих злочинців і ворогів Німеччини – Ганіш ставився до нас із респектом, любив поговорити з кожним із нас і зробити те чи інше, не раз таке, на що не відважився б навіть сам командант табору, що трясся перед „Reichssicherheitshauptamt“-ом.

– Пане вахмайстре, можна попрохати у вас сірника?

І він давав цілу пачку сірників.

– Пане вахмайстре, може б так сьогодні, при неділі, ми дістали вечірню зупу? – і то ще говорите з ним через тюремне вікно.

І він веде всі малі камери до кухні по зупу – нашій „сімці“ прилясять зупу спів'язні.

– Пане вахмайстре, може б так якось газету можна дістати?

І він приносив, та й ще українську. Аж „берліняки“ довідалися про це й суворо це заборонили. Як із тої справи „вийшов насухо“ Ганіш – не знаю.

Одного разу я переконував Ганіша: пощо він має з кожним із нас окремо тратити годину на прохід, разом 7 годин, коли можна випустити нас усіх разом нараз на одну годину вранці та й ще на одну годину по обіді. Він заощадить – шість годин, а ми зискаємо також – будемо мати по одній годині проходу більше. Що ми будемо з собою тоді говорити?! Саме не будемо говорити, бо він буде постійно коло нас. Ганішеві промовило це до переконання. І він одного ранку випустив нас по двох на прохід (боявся всіх!), чергового дня по трьох, а потім усіх нараз. Але одного дня, коли ми так гусаком, один за одним, проходжувалися, надійшов берлінський слідчий. То ж то Ганіш „випив“... Ще щастя, що Ганіш був при нас. І знову все вернулося до старого.

БРЕШ ВЕРНУВСЯ ДО МЕНЕ

А ще перед цією історією, таки що в початках перебрання Ганішем тюрми, я попрохав його вернути мені Бреша, якого перекидав „капітан“ із камери до камери. Бреша я вже знав і не хотів я дістати непевного „цувахса“, бо одно ліжко було в камері вільне.

Ганіш знайшов якусь прикличку і Бреш вернувся.

Бреш вернувся з таким почуванням, як скиталець вертається додому по довгому блуканні. Він усюди інде почувався зле – йому бракувало... щоденного вороження з карт.

Бреш вернувся, коли зачалися перші балачки про „V. 1“. Він зденервувався не на жарт. Але він усе таки боровся з отим „V. 1“. Розпучливо боровся. Наперед у лятрині, де довідався про це, кпив:

– Га-га-га! Стріляє аж 30000 км!! Може на місяць стріляє? Все це „квач“!...

Але показалося, що „V. 1“ вже таким зовсім „квачем“ не був. Тоді він на іншу ноту співав:

– Ми вже показали, що ми зміємо. Тепер побачимо, яку зброю тамті пустять. Нам тут напевно не буде радости, коли вигибатимуть цілі наші міста.

А ще потім, коли прийшли вістки, що англійці зачали зістрілювати „V. 1“:

– Ну, якось цей „V. 1“ війни не закінчив за три дні, зате навпаки – починають йому робити кінець.

Бреш відзискав настрої. Але він був все таки невдоволений: з Гебавера. Не тому, що той йому щось зробив – ні, – просто тому, що Гебавер живе на світі, та й ще в нашій камері –

Гебавер, Politischer Leiter NSDAP, so ein Halunke, wie die anderen¹⁾. А втім, Бреш не міг поговорити собі так одверто, як давніше.

Але Бреш все таки говорив. Говорив нібито до мене, але до тамтого ціляв; ущіпливо, з'їдливо й так, що у випадку денунціяції Бреш міг „викрутитися“. Бо Бреш не довіряв тамтому. Правда, простіше було взагалі не пускатися на цю ховзьку дорогу й оминати дражливі теми, але цього Бреш не міг собі відмовити.

А тамтого це злостило.

– Ви думаете, що я такий дурний, що не знаю, до кого ви пієте?!

І повставала сварка. Але вони сперечалися постійно, бо кожний із них хотів показатися мудрішим. І завжди знаходили нагоду сказати щось протилежне, ніж другий. А в часі суперечки то один моргав на мене (так, щоб другий не бачив), мовляв, „бачите, що за йолоп“, то другий тручав мене ліктем, мовляв, „от гітлерівський туман“.

Саме в тому часі – червень – діставали ми постійно „шпінак“ (лісне хабаззя) і капусту. Левицький уже цілими днями лежав, бо не міг ходити. В мене ослаблення також щораз зростало й я щадив сили, перележуючи здебільша на причі. Також для витягнення якнайбільше поживности з харчів, їв я все дуже поволі, кожний кусок хліба жував коло 150 разів. Такий рецепт вичитав я колись у книжці одного покаяного американського бандита. Таксамо ходив я тепло убраний, щоб якнайменше зуживати тілесного тепла. Тим більше, що в камері було холодно. До кінця червня носив я два светери. На проході ходив я дуже поволі, щоб не зуживати надто енергії. Безперечно, все це мало своє значення, але чуда не могло створити: я з кожним днем упадав щораз більше на силах.

А в тому часі Бреш і Гебавер діставали з дому – перший кожного тижня, другий що 10 до 14 днів багаті посилки. Гебавер раз розхорівся з переїдження, а Бреш мав постійні атаки й болі печінки від – надмірного споживання товщів. Як Брешеві не хотячи вирвалося – він ще в початках перебування в тюрмі сказав своїй дружині, що він сидить із одним українцем (себто, зо мною) і мусить із ним ділитися. Це, розуміється, не було правдою, але сказав він це на те, щоб жінка йому більше приносила харчів. І посилки Бреша були справді

¹⁾ Політичний керманіч NSDAP, такий лайдак, як і інші.

багатющі. Навіть Гебавер, коли залишався зо мною на хвилинку сам, обурювався на Бреша:

– Цей обжора сам усе зжирає, а повинен і нам щось дати... Нам... Бідний Гебавер!...

Але я ще з Брешем і Гебавером мався добре. Ось „вояк“, той, що першого дня мого побуту в тюрмі жебрав у мене хліб: він жебрав на всі боки, з'їдав не раз 5–6 порцій денно, і, розуміється, з вдячності доносив на інших в'язнів. Але він не тільки жебрав. Він крав у Бігуна, з тих посилок, які Бігун досі дістає і якими добровільно з ним ділився. А коли „вояк“ сам дістає посилку, то нікому не дав ні кусника, сам усе з'їв, навіть вночі решту доїв, бо вдень уже не міг, і – розхворівся. У Войновського німці, що й так зогиджували йому життя, крали в нього цукор, а за обіцянку прислати йому з волі посилку, видурили в нього штани; розуміється, посилки не прислали.

А Бреш на відхідному також утяв штуку. Бо моя ворожба таки справдилася. На підставі свідoctва бретського „штабс-арцта“, що Бреш має тяжку хворобу печінки й може у висліді атаки вмерти, він у кінці червня вийшов на волю. Бреш мав доволі запасів – дружина була перед двома днями. Довідавшись ввечері, що чергового дня має вийти на волю, Бреш їсть як навіжений. Вранці продовжує. Але не дає ради – тоді мене й Гебавера частує хлібом із сиропом. Однак усе ж залишилася неціла чвертка хліба (коло 300 грамів) і кусник ковбаси 10–15 дкг. Хліб залишає Бреш мені (Гебавер, розуміється, підніс претенсію на половину), а ковбасу забрав із собою... Додому.

Такий то був м'ясар і торгівець худобою Бреш.

Розуміється, обіцяної посилки за справдження „ворожби“, в яку так свято вірив, не прислав. Хоч сам про неї на відхідному ще згадав.

Але я ані не прохав, ані не чекав на неї.

Жіночий транспорт відходить

З кінцем червня відійшли від нас жінки. Правда, не всі: коло 50 жінок, що мали короткочечинцеві кари, залишилися; їх мали поодинокю звільняти в найближчому місяці чи двох місяцях в міру відбуття кари аж до повної ліквідації жіночого відділу. А 150 жінок мусіло від'їхати до жіночого КЗ, щоб зробити місце для мужчин, бо табір постійно ріс. Жіночий транспорт приготовлявся кілька днів – від ранку до вечора були збірки, викликування прізвищ, числення, рух і гармідер.

Я й Гебавер стоїмо цілий день при вікні. Він нав'язав контакт із своєю білорусинкою. Показалося, що при слідстві її збили й казали, що він, Гебавер, признався до зв'язку з нею; в тому часі він ще був на волі й його ніхто навіть не переслухував; щойно видіставши від неї зізнання, заарештували на їх підставі Гебавера й опісля показали йому ці зізнання – він уже не мав чого відшпиратися. Гебавера уже виключили з партії, а тепер він чекає, що з ним буде далі.

Останнього вечора перед від'їздом транспорту звернула мою увагу гарна блондинка, років 22, французенка. Я нав'язав із нею розмову. Вона або стояла проти мого вікна, під дверима шпиталю, або переходила попри моє вікно – і тоді

ми кидали наспіх слова, запити, недокінчені речення. Вона парижанка, працювала в редакції, її брат сидить у німецькому КЗ, батька вивезли німці на роботу до Німеччини; її поставили до вибору: або також виїхати до Німеччини, або її заарештують. Коли вона довідалася, що я журналіст, що жив я довший час у Франції, вона не залишала вже мого вікна, розпитуючи про мене, за що сиджу, як почувуюся, тощо, та оповідаючи про себе.

В певному моменті побігла вона між французів і за хвилинку, перебігаючи попри моє вікно, кинула між ґрати загорнений у папері тютюн на кілька папіросок, папірки й сірники. А за якийсь час несподівано для мене підбігає до самого вікна – я потерпаю, щоб не побачив її вахман із сторожової вежі, коли вже не інші вахмани й „дольмечери“, які постійно ходять по подвір'ї – підскакує й між ґрати кладе пакуночок; сама ж чим скорше втікає за ріг тюрми. В пакуночку – хліб, її вечірня пайка хліба. Я гніваюся:

– Що Ви робите?! Ризикуєте, і зрештою відбираєте собі від уст хліб. Я цього не можу прийняти.

– Будьте спокійні за мене! Я не голодна й дам собі раду тут скорше, ніж Ви.

Ми говорили аж до апелю. А перед відходом сказала:

– Ми відходимо в 4-тій годині вночі. Коли збудитеся – вийдіть до вікна попрощатися.

Я бачив відхід транспорту. Ніч. Мала площа коло тюрми освітлена лампою. Похід формується коло мого вікна. Чвірками. Кожна жінка з клунком у руці – для більшості з них це все, що вони мають. Похід рушає, початок його поринає в темряві. Ряди переходять попри моє вікно.

– Прощайте, дівчата!

З одного ряду підбігає якась постать до вікна.

– Au revoir, monsieur, a Paris!¹⁾

– Au revoir, mademoiselle, a bien tôt!²⁾

Спискаємо собі руки. Вона кладе на вікно якийсь пакуночок.

– Mademoiselle!...

Але вона вже відскочила від вікна й зникла в темряві.

А мені залишила свій ранішній хліб, отой, що його дістала на дорогу.

1) До побачення, пане, в Парижі.

2) До скорого побачення, панно!

Я вже не міг заснути.

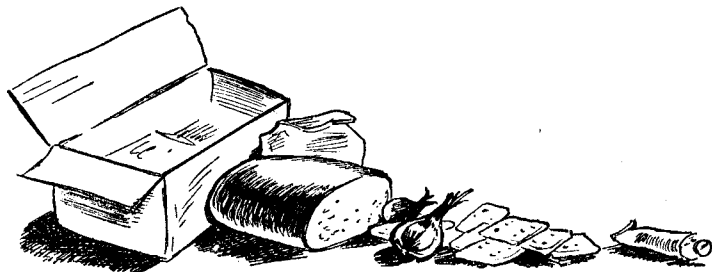
Я думав про малу французьку. Я кривдив французький на́рід, думаючи, що він не так скоро, а можливо, що й ніколи не піднесеться з упадку. Мала французька показала мені протилежне. Отими двома пайками хліба, що їх відняла собі від уст, для невідомого чужинця. З ненависти до гнобителя. І з любови – любови до батьківщини.

А за годину по відході жінок люнув зливний дощ. Падав довго – довго. Мені здавалося – цілу вічність. Бо знав я, що він промочує до останньої нитки жінок, які знаходилися в дорозі. І їхні клунки.

Світанок показує на тюремному подвір'ї великі калабані води. З дахів цюркотить вода.

Сумно...

ЗМІНА НАШОГО ПОЛОЖЕННЯ

Наші слідчі закінчили слідство з кінцем червня й від'їхали. Ганіш неначе на те тільки чекав і зараз чергового дня вивів нас усіх („сімку“) на прохід. Проходжувалися ми так довго, аж малі й великі камери – три тури – не покінчили митися. Це тривало півтори до двох годин. І по обіді одна до півтори години проходу в часі „кібльовання“.

В липні настали теплі дні. Ходимо без сорочок і опалюємося на сонці. І по довгім часі придивляємося до себе. Фізично найліпше з нас тримається рухливий, малий, Бігун; на ньому тюрма неначе нічим не відбилася. Цей міг і 9 років висидіти по різних тюрмах і таборах із своєю надзвичайною фізичною конституцією. Він також завжди в доброму настрої, хоч має чим журитися, залишивши жінку з трьома дітьми та без засобів до життя. За ним іде Бажанський, розважний у словах і рухах, маломовний, але погідної вдачі; будова його тіла солідна; цей також ще витримає! За чергою йде Бойдуник – завжди з загадковою усмішкою, з випрасуваними (під сінником) штанами й рівномірним, середньо-повільним і ніколи незмінним темпом міряє кроками подвір'я. Ця трійка ще буде триматися. За нею йде Вассиян; він і на волі не належав до „міцних“ тілом, і тут цю позицію затримав без великої зміни. Голодував він – правда, бо брукви не може їсти, але зате останніми часами – в протилежність до інших – „підрепарувався“ на листях карафіюлів і капусти – дуже собі їх хвалить! Отже й з ним іще можна витримати. За ним іде трійка „здохляків“. Найліпше ще на око тримається Войновський, високий, 3-поміж нас усіх найбільшої туші; він потребує багато їсти, щоб утримати в рівновазі своє тіло; в нього вже початки заломання – хворіз постійно – підтепе-

ратура, серце та інше – і ноги йому легко підкошуються. Настрій у нього також непевний. Відбивається на ньому перебування наперед із німцями, що робили йому капості, а тепер із провокатором і одним придуркуватим німцем. Слова путнього не може промовити в камері. Це депримує. І тоді думає він, думає про свою 5 – літню донечку, Оксану. А це зле! Цього в тюрмі не треба робити! Це підкошує. Це надломлює морально, а потім фізично. За Войновським іду я й Левицький – обидва ривалізуємо в „здохляцтві“: на нас обох найбільш видимі сліди тюрми; ми бліді, вихудлі, мізерні. Але ми рухливі й усміхнені. Коли Левицький трохи повільніший у ході, то тому, що на ногах у нього претяжкі черевики – не так легко підносити в них ноги. Коли дивлюся на Войновського й Левицького, чомусь невідклично приходиться запитати: хто з нас трьох перший упаде? Кожний із нас бореться проти того останками сил.

Правда, нам невіляно говорити з собою в час проходу, але коли Ганіш пішов до якоїсь камери або коли викликали його до канцелярії чи щось подібне – то хто ж і що ж може нас стримати від говорення? Але навіть у присутності Ганіша ми говоримо: ми ходимо великим колесом у значних відступах один між одним; і ось на повороті, в місці найдалі віддаленому від Ганіша та й ще звернувши голову в протилежний бік, задній говорить півголосом до переднього, зменшуючи zarazом відступ між собою. Таким способом за одну-дві години проходу можна собі дещо передати. Отже ми багато зискали.

Однак і втратили ми: каліфактором у тюрмі став – Йосиф Новак. Дотеперішнього каліфактора усунули за кару за те, що передавав із камери до камери (нашій „сімці“) газети. А Новак повів підступну кампанію проти нас із кухарями: ми діставали найменші пайки хліба, найрідші супи, ну й ніякі „репети“. Отже Новак ударив нас по найдошкульнішому місці. Про те, що це робота Новака, довідалися ми значно пізніше.

По відході Бреша до моєї камери прийшов старий німець, понад 60 років, робітник, колишній член комуністичної партії, як мені (але не Гебаверові) довірочно признався, додавши, що 12 років був в її рядах. Заарештували його, бо мав у сварці з якоюсь жінкою виговорювати на гітлерівський режим. Сидів він не вперше в тюрмі. Він дуже реально підходив до своєї справи – вважав, що живим із табору не вийде, оскільки війна продовжиться; зокрема боявся, що його будуть бити.

Але я його заспокоїв: війна скінчиться скорше, ніж він думає, а щодо биття, то в нашому таборі німців не били. Він був говірливим і зразу вніс оживлення до нашої камери.

Але я був із ним усього кілька днів. Бо наступила зовсім несподівана подія: 7-ого липня 1944 р. нас („сімку“) поперемищували й дали нас по двох разом до однієї камери. Отже в камері ч. 2. був я і Левицький, в ч. 4. Бойдуник і Бажанський, в ч. 7. Бігун і Вассиян, тільки в ч. 9. залишився сам Войновський.

Це та ще спільний прохід були просто переломом у нашому тюремному побуті. Перебувати постійно з близькою собі людиною, говорити рідною мовою й говорити вільно. Бо вдаток інших співмешканців не було в камерах майже цілий день: вранці виводили їх митися, а потім до роботи в таборі – рубати дрова для кухні. Вони діставали за це ввечері додаткову зупу – і Ганіш при цій нагоді дозволив давати й нашій „сімці“. Це була велика підпора, бо з сил ми упадали щораз більше: по капусті прийшло листя з карафіолів, а далі каллярепа.

Але на тому не був кінець наших благ. Я з Левицьким мали співмешканця німця, а точніше „Halb-Jude“ (пів-жида), шофера з фаху, на ім'я Werner Segal з Швібусу. Його заарештували за те, що прохав дозволу на шлюб із німкинею. За це саме сидів ще один „Halb-Jude“, Heinrich Horst, досі з Войновським, а тепер за кару в камері 5. тому, що остеріг Войновського перед провокатором – поляком. Наш Вернер був молодим, симпатичним хлопцем. Він сидів досі з Бажанським і в тайні перед різними Новаками „підгодовував“ його. Тепер явно – бо не було перед ким критися – підгодовував нас обох. Інша річ, що мав із чого, бо діставав дві передачі тижнево від батьків і від нареченої, але й давав він також щедро. І ще одно: Вернер, маючи домашній харч, дуже часто відступав нам свою зупу; хоч „люрка“ це була, мало поживна, але вже так зовсім без значення не була. Певна річ, двох виморених голодом людей наситити й поставити на ноги він не міг, але все ж підкрепив нас, а Левицький прийшов трохи до себе; бо з ним було вже дуже зле – просто повільно конав; а підо мною також уже підкошувалися ноги...

І ще одна несподіванка, для мене найбільша: 12. липня – на кілька днів перед моїми уродинами – дістав я першу посилку від моєї дружини з Кракова. Не знаю, чи прийшла вона через неувагу вахманів, чи завдяки Ганішеві, чи можливо по скін-

ченні слідства берлінські слідчі махнули рукою на нас. Я мав першу вістку про родину! І вкінці перестала гризти мене непевність, що моя дружина не ув'язнена. Бо 25-ого червня, саме напередодні річниці мого шлюбу, один із слідчих відвідав мене в тюрмі й, вивівши мене на повітря, зачав балачку: які то ми всі вперті, сами собі шкодимо. І додав знеохочено:

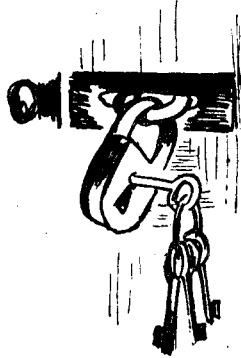
– Тому не можемо випустити жінок...

Яких жінок? Чи мою також?...

Я нічого не питався. Я навіть удавав, що я не звернув уваги на твердження слідчого, хоч внутрішньо я просто за-деревів. І також не сказав я про це ні Бігунові, ні Войновському – обидва вони були жонаті.

Аж ось посилка від дружини. Великий тягар спав мені з плечей. Просто світ гарнішим став. А тут іще й хліб, і солонина, і цукор. Від дружини. І часописи та книжки маємо – від Вернера. І Левицький у вільних хвилинах оповідає свої переживання.

Зачинає бути цілком „можливо“...

НА ПРОХОДІ

Ми ходили навколо, в кількадеметрових відступах один від одного. Ганіш відійшов кудись. Ми залишилися на проході самі. Перед годиною, в часі „кільбовання“ принесли нам вістку про вчорашній, невдалий замах на „Калігулю“ – так наша „сімка“ називала Гітлера (це з огляду на провокаторів). Ми ходили якийсь час мовчки. Навіть говорити не хотілось.

– І подумати тільки: все могло б сьогодні закінчитися! – перервав я мовчанку – а то „Провидіння врятувало його“...

– Провидіння справді врятувало його на те, щоб до кінця побачив своє „діло“, – кинув Бойдуник. – Коли б він був тепер згинув, це була б для нього ласка Провидіння:

– Німецька преса не здає собі справи з того, що робить, коли пише, що коли б Калігуля був згинув, то прийшло б до катастрофи. Отже все спочиває на одній особі, і то особі „Калігулі“; „Калігуля“ є всім, ніхто не може його засупити. Нема його – все паде – ідея, організація, держава, перемога, приходить катастрофа.

– Тим краще для нас – одного дня все те розлетиться й щезне безслідно. Тому не розпачаймо, що замах не вдався. Не буде те, буде інше.

Розмова стає загальною.

– Чорт бери Калігулю! Скажіть мені ліпше, що за глузд тримати нас у тюрмі, коли всі українські землі, за винятком маленького кусочка в Галичині, німці вже залишили? Там могли ми бути їм небезпечними, але тут, у Німеччині?

– Який глузд? Відплата, винищення! Ви думаєте, що це тільки ми знаходимося в тюрмі. Ніхто, почавши від гунів і татар, так не знищив України й українців як німці за два роки.

– Винищили людей і оселі. Тисячі сіл і міст, знищених вщент „planmäßig“ – пляново – сотки сіл тільки на самій Волині спалених із літаків, за кару. Сотки тисяч людей вистріляних і винищених по тюрмах і в часі воєнних подій та карних експедицій. Заразом розбій і реквізиції, що принесли матеріальну руїну. Культурні скарби загарбані або знищені. Сотки тисяч, а то й мільйони вивезені в ясир, на роботу в Німеччину. Десятки тисяч винищують по тюрмах і концентраційних таборів.

– І в тому є глузд! Навіть великий глузд. Винищити не-німців, а зокрема винищити українців, на землях яких думають поселити герман. Це не вперше германи наступають на наші землі. Гітлер писав, що має здобути простір для 250 мільйонів німців, будучих німців, на Сході Європи, на землях, що єсидують із Росією, себто – Україну з її чорноземом.

– Але ж забралися німці з України, отже який глузд?!

– Німці ще не закинули думки, що виграють війну. Як не „V. 1“ , то „V. 2“ чи „V. 10“. Постійно говорять про нову зброю. Отже використовують нагоди-претексти до нищення. А втім навіть коли б програли війну, то й тоді чим менше буде їхніх ворогів, тим краще для них.

– А поведення в таборах, оте биття й голодування, не говорячи про все інше? – говорю. – Чи ж думаєте, що це тільки самоволя або вибрики малих таборових вахмайстрів? Та ж у нас тут сиділи два місяці люди з найвищого німецького уряду – Reichssicherheitshauptamt. На їх очах били й катували. І не тільки те. Новак мусів їм сказати, як я дивлюся на те биття й катування, бо одного разу Ротсоль зачав мені доказувати, що вони не большевики, що вони не стріляють. „Го – го, я знаю, що один із другим волів би, щоб його застрелили. Биття – ось справжній засіб. Биття є в нас системою“. Отже все це плянове, як усе в німців є planmäßig! Коли хто не здохне в таборі, той матиме сили й здоров'я підірвані на все життя.

– І вбиту всяку амбіцію й гідність також на все життя.

– Саме їм ходить про це почуття збитої собаці: людина сповневіряна завжди матиме комплекс меншеявності супроти „Herrenvolk“-у.

– Отже одних винищити, а інших зробити безвільними рабами.

– Не думайте, що у випадку перемоги Німеччини, ми вийдемо колинебудь на волю.

– Проблема для нас сьогодні стоїть ще гірше: чи ми, саме ми, взагалі дочекаємося поразки Німеччини, коли така прийде. Вже тепер ледве волочимо ногами.

– Поразка може прийти скорше, ніж думаємо. Нам уже тепер треба продумувати над тим, як вирватися з табору в моменті розгрому чи там у моменті наближення до нас фронту. Бо нас тут напевно німці схочуть ще в останнім моменті вистріляти. Передусім нашу сімку. Багато роботи це їм не завдасть. На те завжди матимуть час.

– Увага! Ганіш вертається. І „капітан“ іде.

Ми замовкли й взяли відповідний відступ один від одного. Ганіш сів на крісло коло входу до тюрми й закурив люльку.

„Капітан“ не прийшов до нас. Він ішов у товаристві Гака й „Пляцмайстра“. „Капітан“ у своїй моряцькій шапці, „Пляцмайстер“ у мундирі SD, а Гак у мундирі фельдфебля легунства. Гак тримав у руці – старий циліндер та палицю з срібною ручкою. Затрималися недалеко амбуляторії. Через площу перебігав саме придуркуватий поляк „Мецьо“. Гак прикликав його й наложив йому на голову, аж по вуха, циліндер, дав палицю в руки й велів марширувати.

І Мецьо марширував. З глупкуватим виразом лица, босий, у подертих, чорних штанах, крізь які просвічував задок, з циліндром на голові й підпирався палицею.

„Капітан“ із вахмайстрами мали „фрайду“. Сміялися.

Надбігли два „дольмечери“ і докладали старань для підтримання веселости.

– Мецьо, но уклонь сєн пану капітанові! Но, уклонь сєн, бо іначей достанєш в д...е.

І Мецьо кланявся. Циліндром.

– Га-га-га! – реготали всі.

До шпиталю прямував із лятрини вихудлий і блідо-білий кістяк. Такий блідо-білий, як ті його не то штани, не то підштанці, що їх мав на собі. Скелет. Він ішов непевним кроком, ось-ось упаде; щоб тільки скорше до дверей шпиталю.

– Komm her, du Hund!¹⁾ – звернувся до нього „капітан“.

Але „скелет“ думав, що це не до нього. Прямує далі до дверей.

¹ Ходи тут, собако!

– „Komm her, du Schweinehund!¹⁾ – рикнув „Пляцмайстер“ і попрямував до в'язня.

Цей завернув убік „капітана“. „Капітан“ вкладає йому на голову знятий із Меця циліндер і вручає палицю.

– Marschieren!

І „скелет“ зачинає марширувати. В підштанцях, босий, увесь білий, в чорному нахиленому на потилицю циліндрі. І підпираючися палицею...

– На сьогодні досить проходу! До камер! – Ганіш встав із крісла.

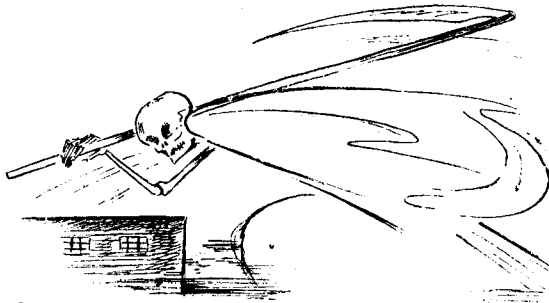
Ми прямуємо до тюрми. Саме, коли ми в дверях, доходить нас черговий регіт.

О, „капітан“ сьогодні веселий! І має чого: замах на Гітлера не вдався.

– Худоба! – вирвалося звичайно мовчазному Вассиянові.

1) Ходи тут, свиняча собако!

Войновському СПАРАЛІЗУВАЛО НОГИ

Войновський, рослий мужчина, найсильніший із нас усіх, перший із нас почав підупадати на силах, ще в квітні. А тепер спаралізувало йому ноги. Не міг ходити, не міг стояти, не міг навіть підвестися. Його не дали до шпиталю. Без дозволу Берліна нічого невільно було зробити. А Берлін мовчав – так принаймні говорив „доктор“. Отже Войновського залишили в камері. Його треба було виносити на руках на кібель, на руках виносили його й на подвір'я, в час нашого проходу. Вдодаток у Войновського одна серцева атака йшла за другою. „Доктор“ не знав, що робити – прикликав на поміч нашого Левицького. Прийшов по довгих тарапатах і „штабсарцт“ та почав плести небиліці, які зіритували Левицького. „Штабсарцт“ махнув рукою. Як ми пізніше довідалися, він сказав „докторові“, що Войновський більше, ніж 2–3 тижні не житиме. З огляду на це „доктор“ (мовляв, і так то довго не буде тривати) дав Войновському – подвійну порцію зупи й дозволив йому довше сидіти на свіжому повітрі, в товаристві Левицького. А там наші дівчата, які ще залишилися в таборі, заопікувалися також ним: то одна, то друга приносила хліб. Ну й різні мікстури та порошки прийшли.

І Войновський залишився при житті. Але параліж ніг остався.

А за Войновським приходив – я. Це йшло на мене нестримно й невідклично. Знову прийшло дрижання ніг. В час проходу я більше сидів, ніж ходив, а в камері здебільшого лежав. І одного дня, в першій декаді серпня, я заявив, що тепер на чергу приходжу я. Саме „доктор“ був коло Войновського.

– Нині-завтра матимете другого „пацієнта“.

Але цього ж дня по обіді сталася нечувана подія. Звідки вийшла ініціатива, і хто видав розпорядок, – чи з-поза табору чи в таборі, і хто саме в таборі – не знати. Досить, що „доктор“ запорядив збірки поодиноких камер тюрми, а ввечері ще й поодиноких бараків, і вибирав „здохляків“. П'ятьдесят здохляків. І нашу сімку зарахував до них. Я переконаний, що відносно нашої „сімки“ зробив це він на власну руку, без порозуміння з Берліном. Бо початково взяв він тільки чотирьох чи п'ятьох із нас, а потім махнув рукою, мовляв, хай уже всі. І заявив, що всі вони будуть діставати відтепер ввечері додаткову зупу й пайку хліба.

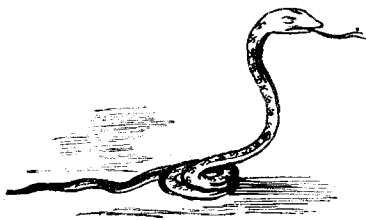
І я став знову на ноги. Інші також підкрепилися.

Тим більше, що харч поліпшився. Правда, далі давали капусту й калярепу, але й товщ появился. Небагато-небагато, але все ж появился. А сталося це, здається, тому, що зачали доволі часто приїжджати якісь комісії, що заглядали до кухні. Одного разу, з приводу приїзду одної комісії, подали зупу. Чудову зупу! Одиночну! Густу, що в ній стояла ложка. А були в ній: крупи, горох, хвасоля, картопля, морква, калярепа, капуста, м'ясо й товщ!! І люди поголовно похворіли на шлунок... Навіть я, який думав, що маю „шлунок струся“. Товщ для нас, відвиклих від нього, просто вбивчий... І взагалі ситна їжа.

Минають дні за днями. Щодня очікуємо вісток із фронту. З Заходу й Сходу. На Сході большевики повели в липні офензиву – 27. липня 1944 р. зайняли Львів і скочили під Краків та Варшаву. На Заході інвазія затрималася.

Чекаємо.

А тимчасом дочекалися – „большевицьких‘партизан“.

ПЕРШИЙ ТРАНСПОРТ „ПАРТИЗАН

– А це що таке? В неділю транспорт? – Левицький зірвався з причі й до вікна.

З великої площі долітали удари палками, ніби молочення багатьома ціпами, бігання численних людей і рух. Бігають великим колом побіч уставлених „дольмечерів“ і вахманів, які кожного перебігаючого коло них в'язня, б'ють палицею.

– Це, здається, недільна „обробітка“ барака ч. 1. – кажу.

– Е, ні, якісь нові люди, ще в цивільних убраннях – і багато їх, і багато ескорти, більше, ніж при звичайнім транспорті. Але я тут мало що бачу, тільки те, що відбивається у вікні протилежного барака.

А люди бігають. І палки молотять. Усі „дольмечери“ б'ють. І кілька вахманів. Годину – дві. Нас не виводять на прохід. Здається, Ганіш зайнятий при транспорті.

– А це що таке, що так довго б'ють і то поголовно цілий транспорт ще перед формальним прийняттям до табору? Щось тут не так...

Поцри тюрму біжить якийсь в'язень у напрямку лятрини.

– Кого то привели? – питається його Левицький.

– Партизан!

– Партизан?! – новторив Левицький і свиснув.

Я глянув на нього й на Вернера, який мовчки сидів на столі.

– Отже це вже так далеко? Партизани на німецькій території?

– Коли ми сиділи у Львові, партизани загналися одного разу до самого міста й висадили у повітря водокачку. На п'ять місяців перед уступленням німців зо Львова. Чому не могли б бути партизани тут?

– Так-то-так, але тут німецька територія й це вже не така то легка справа. Щось тут не так.

Молочення палками припинилося. Вахмани уставляють під бараками коло площі „партизан“ у віддалі 2 до 3 метри один від одного та кажуть їм сісти на землю, витягнувши штивно ноги й руки. На пекучому сонці. А спека нині нестерпна. Ворухнутися невільно. За найменший рух б'ють.

Невдовзі з якогось барака, з другого боку площі, доносяться крики. Когось катують. Це триває довго-довго. Крик стає щораз пронизливіший. І нагло перервався. Але невдовзі він відновлюється.

Міжтим нахлинула буря. Люнув зливний дощ. Вода лялася струменями, неначе хто з коновок її виливав. Ана подвір'ї, під бараками, сиділи з витягненими штивно руками й ногами „партизани“. На них ще вдодаток лялася вода з дахів і ринв. Але вони не сміли ворухнутися.

По дощі до тюрми принесли обід. Але „партизани“ обіду не дістали. Зате зараз потім, коли „дольмечери“ й вахмани пообідали, гнали їх знову. І знову біг, і знову молочення палицями. А рівночасно з тим крики катованих у бараці по другій стороні площі.

Година, друга, третя...

Не можна нічого робити – ні читати, ні говорити, ні спати – крик вривується в цілу вашу істоту. Не можна ніде перед ним втекти. Вернер сів у куті й дивними очима час-до-часу водить по мені й Левицькім, мовляв, я вже не можу, а ви?... Левицький сидить на ліжку й латає штани; ціла його увага ніби зосереджена на латанні; насправді тим латанням він хоче відвернути свою увагу від того, що діється там, на подвір'ї. Я тримаю перед собою часопис, але нічого не розумію, що там у ньому; час-до-часу зіскакую з причі й ходжу по камері.

А там продовжується біг на переміну з непорушним сидінням на землі, і катування. Довгими годинами. Ми й по обіді не пішли на прохід. Перед самою вечерею відбулося коротке „кільовання“, зараз потім подали каву й тюрму замкнули.

А на площі далі бігають „партизани“.

– Як вони можуть так бігати?! Мені б уже давно розірвало легені. Та ж це цілими годинами без перерви – і ще під буками.

Допізна це тривало.

А в 6-ій годині вранці чергового дня зачалось наново...

Чергового дня ми довідались таке: зачалось від того, що минулого тижня поліція зловила в якомусь недалекому селі одного поляка – робітника без перепустки. Його – на

ім'я йому Кароль – привели до нашого табору й дуже били, бажаючи довідатися, звідки він утік із праці. Але при цьому він видався їм підозрілим. Зачали його катувати, а потім посадили з ним до камери – Новака, ніби як в'язня. Частинно під буками, а частинно з глупоти сказав він Новакові, що в зв'язку з наближенням большевицького фронту, він та багато інших слухали московського радія й збиралися втікати з праці. Кароль „всіпав“ сорок люда – всіх, кого тільки знав у тому селі, навіть таких, що їх один раз у житті бачив. Коли б знав їх більше, видав би їх усіх. Під буками . І під намовою Новака: – „Не бондзь дурни, поцо бендзэш когось ощендзал. Дбай сам о свойон скурен.“¹⁾ І він дбав. Видавав причетних і непричетних. Сорок люда. Це їх усіх Гештапо заарештувало й відучора вимушують побоями зізнання. Між ними – поляки, українці й москалі, всі рільні робітники з того села, де зловили Кароля. Ніякими партизанами вони не були. Але Гештапо зробило велику аферу, а про одного, який утік перед арештуванням, говорило, що це „вождь партизан“, який мав навіть бункер у лісі. Для упрощення справи, слідчі з Гештапо з Швібусу приїхали до табору й тут переслухують людей. Наперед людей вимучують бігом і биттям на площі, голодом і спрагою. Потім викликають їх одинцем і катують поодиноким: в'язня кладуть на живіт, на лавку, один „дольмечер“ тримає за голову, другий за ноги, а третій б'є палкою десятки бучків. Потім, коли в'язень умліває з болю, кидають його до бочки з водою. А зчєрги наново б'ють. Доки не скаже так, як вони хочуть. Гештапівці валять тільки „в морду“ кулаками й вибивають зуби.

Таке катування оцих „партизан“ тривало цілий тиждень. Цілий тиждень. Від 6-ої години вранці допізна вніч. Бігання годинами з биттям, сидженням непорушно на пекучому сонці або на дощі, і катування в часі переслухання. А вдобавок перші три дні нікому не дали нічого їсти. Вночі, правда, їх зганяли до того барака, де їх удень катували, але „дольмечери“ не давали їм спати. Вони сиділи на долівці. Хто заснув, діставав палкою по голові. І ось так день-у-день, цілий тиждень.

Не сотки, а тисячі палок кожний із них дістав. Люди були покривавлені, із zdeформованими обличчями, з опухлими

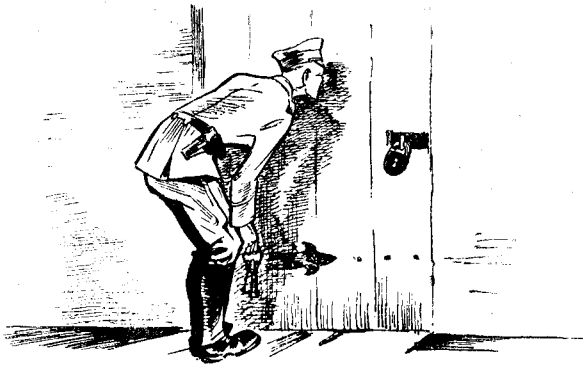
¹⁾ Не будь дурний, пощо будеш когось щадити. Дбай сам про свою шкуру.

руками, ногами й спиною та чорною від побоїв, потрісканою й в ранах шкірою.

По тижневі з тих сорок люда двадцятьох пустили як зовсім непричетних до справи. Але катували їх тиждень. Решту постригли, виголили їм хрест на голові й порозділювали в тюрмі до поодиноких камер.

І тут рани їх від побоїв зачали гноїтися, кидалася гангрена, чиряки. Невдовзі один помер. Був це старший чоловік, малого росту. Поляк. Його заарештували з його сином. Я звернув на них увагу, бо були вони дуже подібні до себе, і трималися разом – хотіли підтримати один одного на дусі. За кілька днів я батька ледве пізнав – на обличчі з лівого боку велика чорна пляма, сам якийсь скоцюрблений. Тепер син залишився сам: без волі, без здоров'я й без батька.

ТЮРЕМНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Двоє „партизан“ прийшло й до нашої камери. Обидва поляки – Славські Юзеф і Чубік Антоні. Обидва фірманували в двох різних „баверів“.

Але вони не прийшли зараз по скінченні слідства. Наперед дали їх до іншої камери. Одначе від приходу „партизан“ у нашої камері неначе в калейдоскопі. Щодня були зміни, як і в інших малих камерах. Нині дали двох, завтра взяли одного, позавтра знову дали двох, щоб чергового дня двох забрати. Чотири, п'ять, а потім шість люда було в одній камері. Ми спали по двоє на причі. І дусилися в камерах. З задухи й гарячі. Ходимо в камері та спимо голі. І то не тільки тому, що надворі спека. „Капітан“ усі вікна в камерах велів позабивати густими дротяними сітками. Це побіч ґрат. Це не проти мух, які тисячами налітали до камер із недалекої лятрини, а на те, щоб нічого не можна було передати через вікно до камер. Досі завжди було надворі кілька ступнів тепліше, ніж у бетонових камерах – тепер навпаки. Вранці встаємо всі зачучманілі від смороду й задухи. Тепер просто не можемо дочекатися проходу – прагнемо свіжого повітря. До того шість люда в камері – повернутися нема де. Щастя, що вдень ідуть в'язні на працю – тепер уже не до рубання дров, а до латання мішків. До того блощиці – тепер їх сезона! – а вкінці воші, що завелися через постійні зміни людей.

Проти зупинення годі було щонебудь робити. Побіч „партизан“, до тюрми нашивали десятки нових в'язнів. Але дражнили ці постійні зміни людей із камери до камери. Це

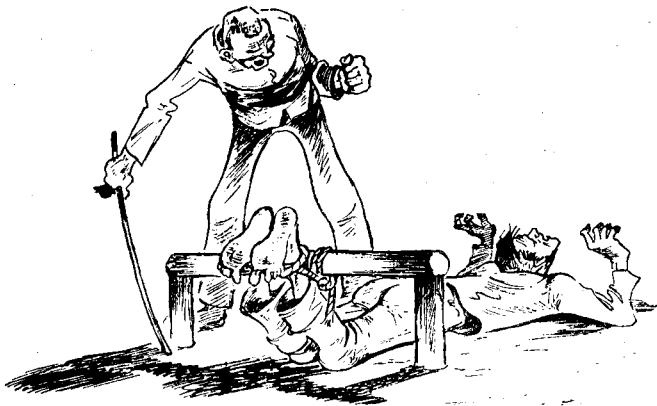
була робота Новака, який хотів нам якнайбільше докучити, розуміється, прикриваючися наказами Ганіша. Його кололо також, що з нами сидить Вернер, а також другий „Halb-Jude“ Горет, з камери 5., якого Гак узяв тепер як помічну силу до канцелярії. І Новак добився створення окремої – „німецької“ камери, тільки щоб забрати нам Вернера з товаришем.

Але тоді прийшла черга на Новака. Вернер сказав Гайнріхові про те, що Новак признався Бажанському до служби в Гештапо. Гайнріх Горет подав це Гакові. А Гак з місця усунув Новака з каліфакторства в тюрмі. Бо провокатор не сміє признатися, що він провокатор. І мали ми вже спокій із Новаком та пересуванням людей.

У камері зосталося нас четверо – Левицький, Славскі, Чубік і я. Я сплю на середній причі, Левицький нагорі, а два поляки разом надоліні. Славскі був сільським парубком, родом з-під Сандомира; він бачив дещо світу, був підстаршиною польського війська, і в засаді був „порядним хлопом“. На „світі“ мав дівчину – кухарку, яка присилала йому тепер посилки – нераз двічі тижнево. Він не ділився з нами – ми й не брали б від нього, маючи додаткову пайку – навпаки, це ми ще залишали йому частину супи; але при кожній посилці він радо давав то помідора, то огірка чи цибульку. Крім того – „дима“.

Зате Чубік – протилежність Славського – міський пролетар із Ловіча, коло 20 років, показався дрібненьким злодіяшкою й нехлюєм. Це він приніс воші. Його треба було змушувати митися. Він взагалі занечищував повітря в камері. А крім того зачав красти хліб у Славського, цукор у Левицького – е, тоді я втрутився – він куди більше втратив на тих крадіжках, ніж зискав: не дістав він тоді від нікого із нас ні крихти, ні краплі, і ні „дима“. Цей бойкот по якомусь часі були б ми зняли, але Чубік був непоправним – знову щось „вистругнув“: і знову отаке дрібненьке злодійство, як „свиснення“ вночі одного чи двох листків тютюну. Так він і залишився – „паршивою вівцею“.

А тимчасом події йшли. На Заході офензива аліантів перемінилася в „Blitzkrieg“ – півострів Cherbourg, прорив фронту, друга інвазія на півдні Франції й впродовж місяця, до половини вересня, аліанти дійшли до границі Німеччини – лінії Зігфріда. А на Сході – Фінляндія капітулювала, за нею Румунія й Болгарія. Большевики дійшли також до німецької території, в Східній Пруссії.

ЧЕРГОВІ ТРАНСПОРТИ „ПАРТИЗАН“

А ми дістали другий – у вересні, і третій – у жовтні, транспорт „партизан“. Українців і москалів. Поляків тепер не було. Зате поляк „дольмечер“ із нашого табору помагав їх ловити. Він об’їздив села, відвідував чужинних робітників і представлявся як висланник „звідти“. А Гештапо потім арештовувало людей, щό їх він видав. Як „партизан“. Гештапо робило з того великі афери – в часописах появилися нотатки про зловлення „більшевицьких провідників“.

Одного з тих „провідників“ загнали до нашої камери. Загнали буками. Це було коло півночі. З двору доносився крик катованих при переслуханні. Вночі цей крик здавався потужнішим, пронизливішим і вражав нас сильніше. Ми не могли заснути.

І раптом двері тюрми відмикають, а зчерги нашу камеру. Два вахмайстри обкладають палицями якогось в’язня, заганяючи його до камери. В’язень влетів і затримався коло порога. Двері зараз затріснулись. А потім і світло погасло. Але поки воно погасло – ми ще встигли побачити його. На обличчі – жах. Він увесь дрижав – це не було з зимна: ми лежали голі, так було душно й парно. Він і дивно якось стояв – зігнув ноги в колінах, скоцюрбився – здавався далеко нижчим, ніж був.

Я зараз зарядив переміщення – Левицький прийшов до мене спати – на його місце пішов новоприбулий. В камері темно –

треба було помагати уложити його. Він слухняно давав робити з собою все.

– Лягайте на черево, не будете тоді так відчувати болю. Вас дуже били?

Але він не відповідав. Його напала дивна лихоманка – він далі дрижав і стогнав.

Левицький і Славські питаються – хто він, за що?

– Залишіть його в спокою – кажу – та ж він навіть не бачить, із ким говорить.

Ми й вдень не надокучували йому запитаннями. Він неначе зацькований звір усюди вітрив небезпеку – а вже ж ми перебрані гештапівці чи „дольмечери“ - провокатори? За кожним відкриванням дверей він зривався з острахом, що це по нього йдуть, щоб знову катувати. Але впродовж дня його недовір'я до нас маліло. І довідалися ми, що він із фаху залізничий машиніст, „руський“, родом з України, в Німеччині працював як рільний робітник у недалекому сільсько-господарському маєтку; їх було кількадесят люда, всі „Ost“, українці й москалі; мешкали разом в окремому бараці. І вчора їх усіх забрали. Так як стояли – невільно було нічого з собою взяти.

А чергової ночі його взяли знову на переслухання. Невдовзі почувли ми його крик. Він переривався на хвилину-дві, а потім відновлювся.

– Та ж тіло його вже жахливо побите – сказав я не то до всіх, не то до себе, але сказавши, відчув, що говорю непотрібно. Ніхто не відповів мені, хоч ніхто не спав. Всі думали про те саме.

Крик продовжувався. Довго-довго. Ми втратили мірило часу.

Вкінці він вернувся. Його знову загнали палицями. Тепер він упав – не міг стояти на ногах.

Ми кинулися до нього (а тут темно!).

– Я не можу стояти – мене били в п'яти...

– Піднесіть його на ліжко – треба йому дати оклад на ноги – каже Левицький.

А тамтой оповідає:

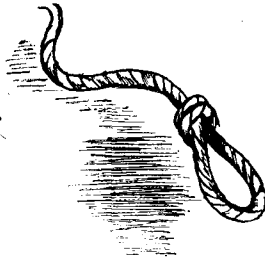
– Питаються: „Ти комуніст?“ – Ні, кажу, маєте мій воєнський білет, там написано, що я безпартійний, це ж советський документ. – Але мені дають двадцять п'ять ударів... А потім: „Ти віриш у Бога?“ – Вірю, кажу, маю діти хрищені. – Але вони знову б'ють двадцять ударів... І так за кожним запитом, що я не відповів би...

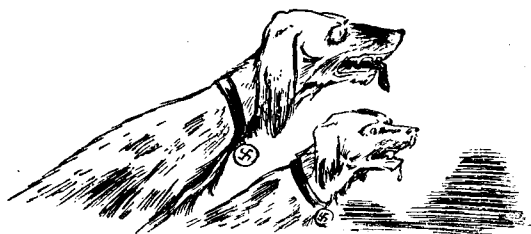
Тепер переслухання продовжуються день і ніч. О, Гештапо працює! Гештапо винищує ворогів Німеччини. В... заціллі. Це ліпше, ніж на фронті мучитися й боротися з озброєним ворогом. І „дольмечери“ тепер також спеціально запопадливі й завзяті – тим разом це самі українці й москалі, що їх вони „обробляють“.

А до того введено новий спосіб – биття в стопи. Бже всі „партизани“ окалічили... підвестися не можуть... Их ведуть до переслухання „дольмечери“ під руки. А затверділі які, оті „партизани“! Один із них – ні й ні. Як не били його. І впали на помисл: завісили його на штанги, на які вішають завошивлені лахи до дезинфекції. Або-або. Або скаже правду, або засунуть його до дезинфекційної печі. А він і тепер ані слова. Казали потім, що „доктор“ надійшов і велів зняти його.

А камери ч. 1. і 10. перемінили на „шпиталь“, щоб не давати таких злочинців до таборового шпиталю, а тримати їх у тюрмі, в ізоляції. Бо люди не могли вже ні ходити, ні підвестися.

Але на цьому не був кінець. Німці їх усіх повісили, а з ними нашого Славського й Чубіка та ще інших „партизан“ із першого транспорту. Одначе це сталося значно пізніше, а ще пізніше я про це довідався.

„КРИМ“ і „ЩЕНЯК“

Тюрма тепер переповнена. Коли я прибув до табору, в тюрмі було коло 60 в'язнів, а тепер коло 200. Всіх їх не можна було помістити в одному будинку. Тому майже половину перенесено до т. зв. Neubau – нової будови, а кількох німців до дотеперішнього жіночого барака ч. 10. Число жінок постійно маліло – у вересні було їх всього кілька, а в жовтні і тих не стало. Інші німці – а це двоє „Halb-Jude“, двоє дослідників біблії й Гебавер виїхали до іншого KZ.

І ще одна зміна. В зв'язку з осінніми пільними працями а з другого боку в зв'язку з затяганням решти резерв до війська – відчувається пекучий брак людей до праці. Отже затягають в'язнів. За винятком політичних в'язнів – нашої „сімки“, „партизанів“ (3 групи) і кількох німців – всі інші в'язні виходять кожноденно на пільні праці. Всіх тих в'язнів із тюрми, що ходять на працю, перенесли до „Neubau“; вони дістали тюремні убрання, на диво, зовсім новенькі. Вранці коло 6-ої години вони виходили, і ввечері коло 6–8 години верталися. Числили їх перед тим і потім, і взагалі праці тепер у тюрмі було багато: окремо вставали, „кїблювали“ й снідання діставали „команди“, а окремо решта камер. Те саме відносилось до вечері.

У зв'язку з побільшенням праці вахмайстер Ганіш ще у вересні дістав до помочі двох новоприбулих вахманів із SD. Вони виводили камери до миття, до лятрини, пильнували нас, „сімку“, на проході, тощо. А коли ввійшли в роботу, то Ганіш відійшов до канцелярії (здається, тому, що був за „м'який“), а вони перебрали тюрму.

Старший із них, коло 25-літній, низький, ранений у ліву руку й з лицем посіяним чорними цятками від вибуху, Ріхард

Рюкерт, учасник боїв на Кримі, носив на рукаві відзнаку з написом „Krim“. Від тої відзнаки його загально звали „Крим“. Другий, його помічник, середнього росту, чорнявий і тендітної будови, 17–18 літній, здається, „папин синок“: батько, певно 44, „декував“ свого здорового жовтодзюба по KZ-ах. Через його молодечий вигляд ми називали його „Щеняком“.

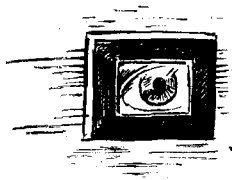
Як довго ще Ганіш був відповідальним за тюрму, так довго вони обидва не показували рогів. А коли Ганіш відійшов... Ці два не потребували до помочі „дольмечерів“. Вони били сами. Залюбки. Від ранку до вечора. Холоднокровно. І без причини. Ось уранці випускають до лятрини камеру ч. 5 або 6. Це 30 до 40 люда. Звичайно процедура ця тривала коло 10 хвилин – люди виливали кіблі й полагоджували свої потреби, на зміну, бо лятрини могло нараз вживати найбільше двадцять осіб. Тепер відбувалося це інакше: „Крим“ відчиняв камеру й разом із „Щеняком“ били палками вибігаючих із камер в'язнів – кого попало й де попало, по голові, по плечах, по задку. Ледве в'язні добігли до лятрини, навіть не встигли розстебнутись, а другі не мали часу повиливати кіблів – вже свист на поворот до камери, яка також не встигла вивітригтися від смороду й задухи. А „Крим“ і „Щеняк“ б'ють поодиноких в'язнів, що вертаються, – найбільше тих останніх, що спізналися.

Подібне було й при митті: людей виводили на те, щоб їх збити, бо про миття в обставинах такого поспіху не було мови. Але людей били не тільки за те, що довго милися, але також і тих, що не милися, бо не було часу, а то й били просто так собі.

А хто вже дав причину, того били без кінця. Раз приловили листа Чубіка до одної польки – ще тоді було кілька жінок у таборі – його збили зараз, а потім ще впродовж 5-бох днів, кожного вечора, викликав його „Крим“ і вимірював порцію буків на задок. Іншим разом один українець, із Сум, хотів передати до другої камери трохи зуши з попереднього дня; йому з місця вимірили порцію буків, а потім „Крим“ поставив його під тюрмою, лицем оберненого до стіни. Часдо-часу приходив і вимірював йому додатково одну-дві палки. То обертав його лицем до себе; дивиться на нього, оглядає, ніби приглядається до чогось цікавого на його лиці, а потім трась палицею по голові. Без зворушення, можна б сказати, зовсім байдуже, неначе бив стовп якийсь. Я думав, що на цьому справа закінчена. Але другого дня „Крим“ викликав того українця з рядів і знову бив його – за вчорашнє.

То знову „обробляв“ одного француза – з бараків – впродовж цілого тижня. Щодня в часі нашого проходу викликавав його, витягав годинник і 20 хвилин робив із ним „вправи“: „Nieder!“, „Auf!“. Безперервно й скорим темпом. Вже по 10 хвилинах француз виказував змучення – тяжко підносився – йому „Крим“ „помагав“ палицею. А по 15 хвилинах...

- Цей чоловік матиме серце знищене на ціле життя... – кинув мені, переходячи попри мене, Левицький.

ПОКИДАЄМО ТЮРМУ

Воно прийшло зовсім несподівано. Саме тоді, коли ми того навіть найменше хотіли.

21-го жовтня проходжуємося, як звичайно, по малій площі. Войновський сидить на лавці, під давнішим жіночим баракком.

– Знаєте, що мені прийшло на думку? – це я до нього. – Ви, мабуть, уже забули, що минулого місяця Вам, і позаочно мені, хтось там із шпиталю клав карти й заповів, що за 1,5 місяця, найдалі! до 2 місяців вийдемо з тюрми. Прийміть до відома, що сьогодні – точно 1,5 місяця. Ну й ми сидимо гарненько.

– Е, це ще не кінець, бо він казав до 2 місяців – відповідає Войновський.

– Але жарти набік! Ви знаєте, – звертаюся до всіх на „проході“, бо ми самі, – німці зробили б нам ведмежу прислугу, коли б так випустили нас тепер із тюрми. Тепер, коли Німеччина вже тріщить по всіх швах, можемо ще два чи три місяці посидіти. До „переможного кінця“...

Але німці зробили нам цю ведмежу прислугу. Ледве вернулися ми з проходу, прийшов новий кримінальний секретар, який був наступником „капітана“:

– Alles mitnehmen! (Все забрати з собою!)

Не віримо власним вухам – чи переносять нас до іншої камери, чи до іншої будівлі, чи до іншого табору?!

А потім – речі до дезинфекції, купання, видають речі з магазину, з депозиту. А зчєрги ведуть до канцелярії. А там – Obersturmbannführer Wolf (в міжчасі виавансував!) промову до нас тримає: що вони й ми – помилки робили; що він сам особисто був цілий час проти нашого ув'язнення, а за тим, щоб нас звільнити (то фарисей! – думаю собі); що вони тепер

виправляють свою помилку й нас випускають з тюрми; що вони не тільки нас тут випускають, але всіх політичних в'язнів-українців, з різних таборів і тюрем; що тепер українці – оті звільнені й ті на волі – могтимуть повести відповідну акцію (ось де закопано собаку! – думка перелітає); що він бажає нам усього найкращого...

*

– Нема дурних! – це Левицький до мене, коли ми вийшли за поріг.

– Та й ще коли Німеччина гине!... – це я до нього.

– Німаки саме хочуть рятуватися зміною політики супроти України й українців.

– А як же! Тепер, коли їх із тої України ті ж українці вже остаточно викинули...

– А втім, яка ж це „зміна політики“ – німцям і далі ходить тільки про використання українців для себе, хай і іншими засобами.

– І засоби не такі то вже дуже „інші“ будуть; ось щодо нас, то не „на волю“, справжню волю, виходимо, бо ж житимемо напевно під строгим поліцейним доглядом. О, Гештапо з нас не спустить ока!...

– А втім коли б не невдачі німців, то ми б тут поздыхали повільно.

– В перемозі Німеччини наша смерть.

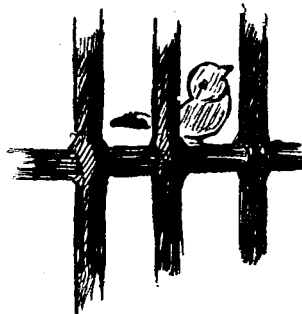
*

Ми вийшли з табору. Якесь ослаблення заволоділо мною – малий клунок тяжів мені неймовірно. По кількасот кроках я був злятий потом.

На повороті дороги я пристав, щоб відпочити. Друзі пішли наперед. Я глянув останнім поглядом на табір. З уст само вийшло:

– Будь ти проклятий!...

Я пішов за друзями.

Писав: 15. IV. – 30. IV. 1945 в Kirchhasel (Тюрінгія)
і 18. II. – 17. III. 1946 в Karlsfeld (Баварія).

З М І С Т :

Перша частина

	Стор.
1. По дорозі до табору	9
2. Нас приймають до табору	11
3. Перший день у таборівій тюрмі	15
4. Що сказав Войновський?	19
5. Як виглядав табір	22
6. В'язні	24
7. Транспорт приходить	27
8. „Переслухання“	29
9. „Хрестоносці“ й „кардинали“	32
10. Палки в роботі	33
11. „Дольмечери“	35
12. Катівня продовжується	38
13. В'язні працюють у таборі й поза ним	40
14. Жінки-в'язні	42
15. Щоденний уклад життя табору	44
16. З тюремного вікна	48
17. Голод	55
18. Насікоми	60
19. Таборовий шпиталь	62

Друга частина

20. Дістаю „дувахса“	67
21. Маю часописи й куриво	70
22. „Кожний на своєму місці“	73
23. До нас дають провокаторів	75
24. Наші слідчі	79
25. Інвазія на Заході й „V. 1“	83
26. Нові в'язні й харчова математика	85
27. Ганіш перебрав тюрму	87
28. Бреш вернувся до мене	89
29. Жіночий транспорт відходить	92
30. Зміна нашого положення	95
31. На проході	99
32. Войновському спаралізувало ноги	103
33. Перший транспорт „партизан“	105
34. Тюремний калейдоскоп	109
35. Чергові транспорти „партизан“	111
36. „Крим“ і „Щеняк“	114
37. Покидаємо тюрму	117

